

BELLE TEN

Cilt: IX

Nisan 1945

Sayı: 34

OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA GİRİT İSYANLARI 1821 YILINA KADAR GİRİT

Dr. CEMAL TUKİN

Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Doçenti ve T. T. K. üyesi

Hemen hiçbir ada Girit gibi tarihin milâttan önceki zamanlarından başlayarak bugüne kadar olan türlü devirlerinde birçok fatihlerin hırslı bakışlarını üzerine çekmemiştir. Şüphesiz bu keyfiyet onun Avrupa, Asya ve Afrika gibi dünyanın üç eski kara parçası arasında uzanmış olan Akdeniz'deki coğrafi durumundan ileri gelmektedir.

Yunanca (Krētē) veya (Kriti) araplar tarafından (Ekritiş) veya (İkritiş) İtalyanlar tarafından (Candia) ve türkçe (Girit) adı verilen bu ada doğu Akdeniz'in ve bilhassa Adalar denizinin en büyüğü ve kilidi mesabesinde olup 25°, 20°, ve 23°, 31°, boylam derecesi ile 34°, 55°, ve 35°, 41°, enlem dereceleri arasında ve 8618 km². büyüklüğündedir. Batıdan doğuya doğru 260 km. lik bir uzunluğa ve 15-56 km. genişliği olan bu ada Yunanistan ve güney Anadolu iltiva sıradağları arasında bir bağ meydana getirmektedir. Âvarız bakımından Yunanistan, Anadolu ve hattâ Atlas bölgelerinin âvarızına benzer, yani bugünkü şeklini çöküntü ve çıkıntılar ile elde etmiştir. Adayı her taraftan dik sahiller çevirmektedir. Bilhassa güney sahilleri dik ve çıkıntılardan mahrum ve limansızdır. Buna mukabil kuzey sahilleri oldukça kuvvetli girinti ve çıkıntılara ma-

liktir. Bu kesimde fevkalâde tabii bir liman evsafını haiz Suda hariç diğer Sita, Mirabello, Almyros, Hanya ve Kisamo gibi körfezlerin limanları daha ziyade açık liman karakterini arz etmektedir. Cenupta dağlar amudî denilecek kadar sert olarak denizin büyük derinliklerine doğru inmekte ve bu sebepten zengin ve taksime uğramış sahiller burada iskân, ziraat ve münakalât için elverişli bir saha vücuda getirmektedir. Dağlar çıplak ve bitki bakımından fakirdir. Volkanik ve kalker arazide (Polye'de) ziraat mümkündür. İklim Akdeniz iklimidir. Kuvvetli sağanak halinde yağmurlar ancak mutedil kış mevsiminde görülmekte ve subtropika sıcaklık yazın hüküm sürmektedir.

Coğrafya durumunu kısaca anlattığımız bu adanın sonradan Etokreter (yunanca öz Giritliler) olarak tefrik edilmiş olan ilk sakinleri Küçük Asyalı idiler (Karlar). Bunlar milâttan evvel 3000 ile 1400 seneleri arasında bugünkü Avrupa medeniyetine beşik vazifesini görmüş olan Girit yahut (Kıral Minos'un adına izafeten) Minos diye vasıflandırılan kültürü meydana getirdiler. Bu medeniyetin hayret ve takdir uyandıran kalıntıları ilk esaslı şekilde Sir Arthur Evans tarafından Knosos'da yapılan arkeolojik araştırmalar sonunda meydana çıkarıldı. İngilizlerin Knosos, İtalyanların Faistos ve Hagia Triada ve Amerikalıların Gournia yöresinde yaptıkları bu arkeolojik kazılar bize milâttan önce 4 üncü binde Girit'te Neolitik bir kültürün inkişaf ettiğini göstermektedir. Yine milâttan evvel 3 üncü binde başlayan bakır, tunç devri ile bu gelişme Girit'te kendi özel yolundan giderek 2 inci binde kısmen Mısırın tesiri altında kalıp parlak bir devre ulaştı¹.

Burada vaktiyle milâttan 2.000 yıl önce merkezi Knosos şehrinde idare edilen birleşik bir deniz devleti kurulmuş olduğu sanılıyor. Bu gelişmiş olan denizcilik sayesinde Girit kıralları (Yunan efsanesinde Minos) siyasî ve kültürel bakımdan doğu Akdeniz bölgesine hâkim oldukları gibi Nil ülkesi ile de faal ticaret münasebetlerine girişmişlerdi².

Yukarıda da anlatılan ve zamanında Aristo'nun da gözünden kaçmamış bulunan Girit adasının Akdeniz'deki durumu ve bu

¹ Arif Müfid Mansel, Mısır ve Ege tarihi notları, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1938, S. 71-73, 80-81, 84-89 ve 106.

² Mansel, S. 86-88 ve 104.

münasebetle Aristo'nun ada hakkında "güya Girit Yunan ülkele-
rine galebe çalmak ve hâkim olmak için buraya konmuştur,"³
sözü kendisinden çok daha önce yurtdaşlarının dikkat nazarını
çekmiş olacak ki milâttan önce 1400 yılında Girit adasına evvelâ
Peloponnes'den gelerek Akalarla başlayan ve sonra da Dorların
akınları ile sona eren Yunanlıların istilâ hareketlerini görmekteyiz.
Bu akınlar sonunda Girit'in yüksek bir kültüre sahip olan öz
halkı ve onların kurduğu devlet yok oldu. Fakat tesadüfün
mes'ut bir sonucu olarak yerli halka felâketli olan bu akınlar
müstevli Yunan ırkı için hakikî bir inkılâp oldu; çünkü bu kay-
naşmadan sonraları Yunanistanda bugünkü Avrupa'nın ilham
aldığı eski Yunan kültürü meydana geldi.

Girit adası Dorların istilâsına uğradıktan sonra onun evvelce
birliği sevmiş olması muhtemel bulunan karakteri yerine kavgacı
bir ruh kâim oldu. Adanın yerli ahalisini itaat altına alan Dorlar
başlangıçta buranın hâkim sınıfını teşkil etmekle iktifa ettiler.
Bu barış ve asayiş sağlayan bir tek idare yerine birbirile mücadele
eden rakip birçok küçük ve müstakil şehir devletleri geçti⁴. Bu
parçalanma bu sırada Girit'in siyasal rolünü milâttan önce II.
asırda sona erdirdi. Gariptir ki Giritliler Yunanlıların ne İrânlılara
karşı ve ne de kendi aralarında yapılan muharebelere karışmadılar.
Daha ziyade maddî kazançları⁵ göz önünde bulundurarak en çok
para tekiif eden tarafın hizmetinde bulundular ve böylece de
okçulukları ile şöhret kazandılar⁶.

Yunanistan Roma egemenliğine girdikten sonra birkaç zaman
Girit istiklâlini korudu; fakat evvelce olduğu gibi şimdi de bir kor-
san yatağı olan Girit'te sürekli bir anarşi vardı. Sicilya korsanları
ile işbirliği yapan Giritliler Akdeniz'in her tarafında da korsanlık

³ Politique, I. II. Chap. X. Traduction de Barthélemy Saint-Hilaire, Cilt I.
S. 179.

⁴ Theodor Mommsen, Römische Geschichte, 8. Auflage, Berlin, 1883-9. Cilt, II,
S. 63-4.

⁵ Polybios'u kaynak olarak kullanan Laroche'a göre, adadaki bu müstakil
şehir devletlerinde «...., et l'argent est en si, grande estime auprès d'eux, qu 'il
leur paraît non seulement nécessaire mais glorieux d'en posséder». (La Crète
ancienne et moderne, Paris, S. 23.)

⁶ Mommsen, Cilt, II, S. 63, 509.

yapıyorlardı⁷. Esasen Roma'nın müttefiki olan Girit'in devam ettirdiği bu nisbi egemenlik⁸ artık cihan imparatorluğuna da emniyetsizlik vermekte idi⁹. Binaenaleyh Makedonya, Peloponnes ve Anadoluyu eyaletleri haline sokarak Suriye'yi zaptedip idâresi altında tutan Roma devleti uzun zaman denizlerde bu gibi korsanlık olaylarının cari olmasına müsaade edemezdi. Nitekim Roma milâttan önce 69 tarihinde Girit'in zaptına girişti ve buraya askerî bir sefer heyeti gönderdi. Halbuki Giritliler ana vatanın istilâsından sonra birleşip dürüst ve tedbirli bir siyaset gütmek suretiyle istiklâllerini koruyacakları yerde, bulanık suda balık avlamak sevdiğine kapıldılar ve müttefikleri bulunan Roma cihan imparatorluğunun hiddetini tahrik ettiler. Bu suretle denilebilir ki, er veya geç mukadder olacak esaret halkasının bir an evvel boyunlarına geçirilmesine isteyerek veya istemeyerek yardım ettiler¹⁰.

Haddi zatında yekdiğerine hasut nazarlarla bakıp birbirleri ile daimî mücadelede bulunan ve ancak büyük tehlikeler karşısında birleşmek vasfını gösteren bütün Yunanlılar gibi Giritliler de Romalılara karşı istiklâllerini korumağa azmettiler. Hatta bidayette müstevlileri geri püskürtüp onları mağlûp ettiler. Bu suretle vatanlarını üç sene müddetle müdafaa etmeğe muvaffak oldular. Fakat bütün bu gayretler Romalılar tarafından adanın milâttan evvel 66/7 senesinde tamamen zaptına mâni olamadı. Adanın fatihi Roma

⁷ İsparta kiralı Machanidas'ın ölümünden sonra yerine geçen ve Girit'te bâzı şehirlere sahip olan Nabis o zaman en büyük ücretli asker ve korsan yatağı olan Girit adası ile müşterek menfaatlere müstenit bir deniz korsanlığı anlaşması yaptı (Mommsen, C. I, S. 692). Bu korsanlık Giritliler ile Rodoslular arasında milâttan evvel 150 tarihlerinde şiddetli çarpışmalara bile sebebiyet verdi (aynı eser, C. II, S. 19, 46). Girit korsanları bilhassa Suriye ve Yunan adalarından gasbettikleri insanlarla esir ticareti yapıyorlardı (aynı eser, S. 75). Bu ada korsan yatağı olmaya elverişli olduğu için bütün haydutlar buraya kaçıp kurtuluyorlardı (aynı eser, C. III, S. 545).

⁸ Mommsen, C. II, S. 19, 63.

⁹ Fosses, H. Castonnet des; la Crète et l'Hellénisme, Paris, 1897, S. 26. Keza Coutrier, Henri; La Crète, Paris, 1900, S. 15—16.

¹⁰ Laroche (S. 22) ye göre «Unie cette île (La Crète) aurait pu échapper au sort de la mère Patrie et ne pas tomber sous les joug des Romains» iddiası belki bir zaman için daha mümkündü. Fakat daimî hür kalmasına her halde imkân olmasa gerekti.

kumandanı K. Metellus gayretinin mükâfatı olarak Creticus unvanını kazandı¹¹

Romalılar Girit adasında cari olan Minos cumhuriyet kanunlarını kâmilten kaldırıp yerine kendi kanunlarını koydular. Sekenesini deniz korsanlığından menetmek için de 4 oturaktan ziyade gemi kullanılmasını yasak ettiler. Burasını bir *iskân bölgesinden ziyade* askeri ve iktisadi bir üs olarak kullanan Romalılar, adadaki hakimiyetlerini devamlı kılmak maksadı ile İtalya'dan buraya bir kısım veteranler getirip *Knosos muntakasında yerleştirdiler*. Bu ada buğday istihsal ettiği müddetçe Roma'nın zahire anbarlarından biri idi. Mısır Roma hakimiyeti altına konulduktan sonra burası Barka ve Bingazi eyaletleri ile birlikte bir Roma eyaletini teşkil etti. Daha sonra Büyük Konstantin tarafından İlyrie (Selânik) eyaletine ilhak olundu. Roma imparatorluğunun taksimiade (yâni 17.1.395) şarkî Roma'da kaldı ve bu imparatorluğun İlyricum parçasında Makedonya eyaletinin 6 vilâyetinden birini teşkil etti¹².

Erkenden büyük miktarda musevfler Girit'e yerleşmek üzere geldiler ve burasını mühim bir ticaret mevkii haline koydular. Şehir halkının bir kısmını teşkil eden musevfler V. inci asırda bir isyanı tahrik eyleyecek kadar kuvvetlendiler. Hatta kendisine bir mesih süsü veren başkanları bir hükümdar gibi aylarca aday baştan başa gezmeğe bile muktedir oldu. Bizans imparatorluğunun burada otoritesini tekrar tesis etmesi pek kolay olmadı¹³. Bu hadiseden çok daha sonra milâdî 623 senesinde bu ada Balkanlardan cenuba doğru inen Slâvların taarruzuna uğradı¹⁴. Bizans imparatorları zamanında Girit sakin bir hayat geçirdi ve büyük bir refaha kavuştu! Fakat asırlarca devam eden bu huzur ada halkının sebebi felâketi oldu. İmparatorluğun zayıflaması sıralarında onlar da günden güne cesaretlerini ve eski harpçi hassalarını kaybettiler. İstiklâl aşkı yerine onların nezdinde hudutsuz bir egoistlik kâim oldu¹⁵.

¹¹ Mommsen ; C. III, S. 79 - 81, 122 - 123, 150; keza Clemens Bosch, Roma tarihinin ana hatları, İstanbul Üniversitesi yayınlarından. tercüme eden Sabahat Altan, İstanbul, 1940, S. 88.

¹² Des Fosses, S. 27. Keza Charles Diehl et George Marçais, Histoire du Moyen Âge, cilt III, Le Monde Orientale de 395 - 1081, Paris, 1936 S. 1 - 2.

¹³ Des Fosses, S. 28, 29.

¹⁴ Charles Diehl et Marçais, C. III, S. 216.

¹⁵ Des Fosses, S. 29.

İslâmiyet şarkî Roma'nın devamı olan Bizans imparatorluğu için tehlikeli bir rakip olmağa başladığı andan itibaren, mukadderatı bu imparatorluğa bağlanmış bulunan Girit adasının da hali hazır durumu cayı sual olmağa başladı. Daha imparator Fokas (603-610) zamanında İranlılar ile Bizanslılar arasında çıkıp 24 sene süren korkunç harp neticede yalnız galip ile mağlûp için meş'um olmakla kalmadı, aynı zamanda her iki devleti de temelden sarstı. İşte tam bu esnada dinî ve siyasi cihanşumul bir varlık olarak dünya sahnesinde meydana çıkan islâmiyet kısa bir zaman içinde imparator Heraklius'un sarfettiği boş mukavemetlere rağmen Suriye, Mısır ve Trablus'un hâkimi oldu. Muaviye'nin daha Şam vâililiğinde tesis ettiği donanma ile Kıbrıs ve Rodos adalarını (h. 54) tarihinde fethetme muvaffak olan araplar yine onun halifeliği sıralarında bir taraftan İstanbul'u muhasara ederlerken diğer taraftan da şarkî Akdeniz'in en zengin adalarından biri olan Girit'e Rodos'tan tecavüz ettiler. Fakat Cünade b. Ümeyye el-Ezdî kumandasında yapılan bu teşebbüste¹⁶ araplar Girit'i fethetme muvaffak olamadılar. Köy ve kasabaları yağma ve tahrip ettikten sonra ellerine geçirdikleri ganaim ile birlikte geri çekildiler.

Bu suretle Girit'e yapılan bu ilk islâm akınına diğer istilâ teşebbüsleri takip etti. Halife Velid b. Abdülmelik zamanında (cülûsu h. 86) Tarık İbn Ziyad kumandasındaki İslâm ordusu tarafından (h. 92) tarihinde Endülüs (İspanya) fetholündükten sonra Akdeniz'deki Balise, Miyorka, Minorka, Mesina ve Malta cezireleri de zaptedildi. Yine bu sırada Girit adasına da bir miktar kuvvet gönderilerek bâzı mevkiiler ele geçirildi.¹⁷ Emevîler zamanında yapılan bu akınlara Abbasîler devrinde de devam edildi. Harunürreşid'in seraskeri Humeyd İbn Ma'yuf el-Hemdani de Girit'e

¹⁶ Belâzurî, kitabı *Fütuh al-Büldan, Liber expugnationis Regionum-al-Belâzurî*, edit. de M. Y. de Goeje, 1866, Leiden, S. 286; Yakut'al Hamevî, *Mu'cam-al-Büldan, Mısır tabı.*, 1906. C. I, S. 311. Ve Cemal al-Din Ebi'l-Mehasin Yusuf b. Tağri Birdi el-Atabeki, *al-Nucum al-Zahire fil Muluk Mısır v'al-Kahire, Kahire, 1930-1349. C. II, S. 192.* Bunlardan maada Abdullah b. Vahab, *Ravz'al mi'tar ve Şahabeddini Nuveyrî, Nihayet-ül ireb* adlı arapça eserlerden ıktibas ederek bu hususta malûmat veren, Silâhdar Fınlıklı Mehmed Ağa, *Silâhdar Tarihi, Türk Tarih Encümeni külliyesi, İstanbul, 1928. C. I, S. 530-33 ve Kâtib Çelebi, Tuhfetülkibar fi esfar-ül-bihar, İstanbul, 1329. S. 135-137.*

¹⁷ Belâzurî, S. 286, Yakut-ül-Hamevî cilt I, S. 311, Cemal al-din Ebi'l Mehasin, C. II, S. 192.

bir sefer yaparak bâzı yerleri feth ve zapta muvaffak oldu.¹⁸ Fakat adanın tedricen ve kâmilan fethi halife Me'mun zamanında Abû Hafz Ömer b. İsa el-Endülüsî'ye müyesser oldu. Bu da Roma kumandanı Metellus gibi adaya izafeten Akritişî diye maruf oldu.¹⁹ Rabzi lâkabı ile anılan Beni Ümeyye sülâlesinden Endülüs sultanı Hakem b. Hişam zamanında (h. 204) Rabz vak'ası²⁰ çıktı. Bunun üzerine onbin kadar insan Kurtuba'dan nefyedildi. Bunlar gemilere binip Mısır'a geldiler ve İskenderiye'de tavattun ettiler, aynı zamanda Akdeniz'de korsanlık yaparak beyaz bayraklar ile sâhil ve adalar halkına korku ve dehşet saçtılar ve buraların asayişini bozmaktan geri kalmadılar.²¹ Fakat bu yurtsuz Endülüslüler İskenderiye'de çıkardıkları bir hâdise üzerine burayı da terketmek mecburiyetinde kaldılar ve hicrî 210, milâdî 825/26 tarihinde reisleri Abu Hafs Ömer kumandasında otuz parça gemi ile Gird'e geldiler ve tıpkı Endülüs'ün fethinde olduğu gibi, bu sefer de dönüş ümidini tamamen kesmek için gemilerini ateşe verdiler ve kaleleri tedricî surette teker teker zaptedip adanın fethini tamamladılar.²² Fakat Endülüs arapları anlaşılan bu fetih esnasında büyük bir mukavemetle karşılaşmadılar; çünkü Fosses²³ e nazaran

¹⁸ Aynı yerlerde.

¹⁹ Keza aynı yerlerde.

²⁰ Abû Abbas'ın zulmünden kurtulmağa muvaffak olan Hişam'ın torunu Abdurrahman Berberilerin yardımını ile İspanya'ya gelerek Kurtuba'da müstakil bir halifelik tesis etmişti. Halifelerinden Hakem İbni Hişam'ın zalimane idaresine karşı Gazne şehri ahalisinden Rabz kabilesi h. 204 senesinde ayaklanarak sarayına hücum ettiler. Birçok kan döküldükten sonra galip gelen Hakem İbni Hişam birçoklarını kılıçtan geçirdiği gibi 300 kadar tanınmış kimseleri Gazne suyu kenarında baş aşağı astırarak yağma ve çapulculuğa izin verdi, aynı zamanda evlerini yakıtırıp tahrip ettirdi. Ve geri kalanlara terki vatan şartı ile aman verdi. Rabz vak'ası adı ile tarihlere geçen bu hadiseden sonra 10.000 kadar nüfus gemilere binerek Mısır'a geldiler ve İskenderiyede yerleştiler (bk. Yukarıda zikredilen arap me hazları ve Silahdar tarihi, C. I, S. 534). Demetrius Cantemir, Histoire de l'Empire Otoman, Paris, 1743, C. III, S. 165-166.

²¹ Dr. Karl Roth, Geschichte des Byzantinischen Reiches (Sammlung, Götschen) Berlin u. Leipzig, 1919, S. 68.

²² Belâzuri, Fütuh al-Büldan, S. 236; Yakut-al-Hamevî, Mu'cam al-Buldan, C. I, S. 311; al-Nucum al-Zahira, C. II, S. 192; Silâhdar Tarihi, C. I, S. 532-3, Dr. Karl Roth, S. 68, Demetrius Cantemir, C. III, S. 116; Charles Diehl ve G. Marçais, C. III, S. 310; Vasiliev, Histoire de l'Empire byzantin, traduction française, Paris 1932, C. I, S. 40-61; Brooks, The arab occupation of Crete (Engl. Hist. review, cilt 28 (1913) S. 431-443).

²³ Des Fosses, S. 30.

adayı şaşılacak bir kolaylıkla zapteden bu yeni fâtihlere bir kaç müstesna hemen bütün şehirler müdafaa etmeksizin ve hatta hıristiyan dininde de kalmakta ısrar etmeyerek teslim oldular. Zaten burada hıristiyanlığı zahiri bir merasimden ibaret zannedenler Müslümanlığı kabul ettikleri için ancak bir kısım halk Hıristiyan olarak kaldı.²⁴ Girit'te yerleşen araplar burada yeni bir şehir kurdular ve ona Rabdal handak adını verdiler. Ve bu tarihten itibaren ada millî Girit ismini kaybederek Kandiye tesmiye edildi²⁵.

Bu sıralarda halife Me'mun'un da desteklemiş olduğu dahilî harpten zayıflamış olarak çıkan Bizans devleti elinde yegâne kalan bu büyük, askerî ve iktisadî bakımdan önemli olan adanın istirdadına koştı, fakat bu husustaki bütün teşebbüsler boşa gitti ve neticede Yunan amirali Oryphas müdafaaaya çekilmek zorunda kaldı. Bahusus Afrika'daki Aglebiler de Sicilya ve cenubî İtalya'ya karşı harekete geçmişlerdi²⁶.

Girit'te araplar, zamanla servet ve kuvvetlerini arttırmağa muvaffak oldular. Deniz seferleri için lüzumlu olan gemilere sahip olduktan sonra İstanbul'a kadar olan teknil adaları dolaşp yağma ve tahrip ettiler. Bu hal X uncu asrın ortalarına kadar devam etti²⁷. Bu arada adanın geri alınması için Bizans imparatorları tarafından yine müteaddit teşebbüsler yapıldı. Fakat onu arapların elinden almak kabil olmadı. İmparator II inci Romen zamanında sonradan imparator ilân edilen Nikefor Fokas zamanında (milâdî 960) tarihinde bu adaya çıkan Bizans ordusu²⁸ on aylık bir muhasaradan sonra Handak yani Kandiye şehrini (h. 350 muharreminin ortalarında = m. 961 martının bidayetinde) zapta muvaffak oldu²⁹. Bizans devleti ikinci defa hakimiyeti altına giren

²⁴ Aynı yerde.

²⁵ Ch. Diehl ve G. Marçais, c. III, s. 310 ve G. Schlumberger, Un Empereur Byzantin au dixième siècle, Nicephore Phocas. Paris, 1923, s. 25.

²⁶ Karl Roth, s. 68 ve Ch. Diehl et G. Marçais, cilt III, s. 310-11 ve Schlumberger, s. 25-26.

²⁷ Diehl et Marçais, cilt III, s. 321, 450-1.

²⁸ Cantemir, Demetrius (s. 117) de, Nicephore Phocas'ın hierî 248 te Girit'e gittiğini söylüyor ki şüphesiz bu bariz bir hatadır.

²⁹ Silâhdar tarihi, c. I, S. 535; Tuhfetül Kibar fi esfar ül-Bihar, s. 136-37; Cantemir, Demetrius, c. III, s. 117. G. Schlumberger, Nicephore Phocas'ın Girit seferine hazırlıkları ve adanın zaptı hakkında, fasıl II, s. 25-93 ve CH. Diehl ve George Marçais, cilt III, s. 321, 391, 462, 823. Bizanlıların Girit'i zaptı had-

Girit'te ilk iş olarak müslümanlığı ortadan kaldırmağa çalıştı. Papaslar ve ermeni keşişleri adada gelip va'z ettiler ve burada ekseriyeti teşkil eden müslüman ahaliye zulüm ve taciz usulünü tatbik ettiler. Bir kısım halk imha edildi; ve bir kısmı da terki vatan mecburiyetinde kaldı³⁰. Bu suretle ancak kendisine hıristiyanlık dininde daima rastladığımız koyu bir taassubun asla müsamaha tanımayan barbarca siyaseti sayesinde ada tekrar baştan başa hıristiyanlaştırıldı.

Bir buçuk asra yakın bir zaman ortadan kalkarak yeniden Girit'te teessüs eden Bizans hakimiyeti anlaşılan Girit halkını lâyıki ile hiç de memnun edemedi. Sık sık isyan eden cezire ahali mukannen olan vergilerini vermedikleri gibi cezireyi zapteden hükâm ve memurini de tahkir ederek geri gönderdiler. Anlaşılan Girit halkı evvelce diğer bazı imparatorlar zamanında olduğu gibi şimdi de imparator Alexi Comnenos'un devri saltanatında isyan ettiler. Bu imparator milâdî 1182 tarihinde İstanbul'dan Girit ahalisine hitaben bir buyuruk gönderdi ve bunun içinde onlara karşı yollanan kuvvetlere itaatsizlik göstermemelerini emretti. Aksi takdirde cümlesinin isyan sebebi ile eza ve cefa ve idam edilecekleri bildirildi³¹. Bu keyfiyet bize evvelce Girit'te hüküm süren arapların Bizanslılara nazaran daha münsif ve makul idarî bir siyaset göttüklerini bariz bir şekilde göstermektedir. Diğer taraftan Girit adası vakit vakit dinî ihtilâflar, serkeşlikler ve dahilî harplerle her sınıf halkın iştirak ederek bir nevi devlet hastalığı halini aldığı Bizans gibi bir imparatorluğun hakimiyetinde uzun zaman kalamazdı³². Nitekim İstanbul 4 üncü haçlı seferinde (12 Nisan 1202) tarihinde haçlıların yani Fransız ve Venediklilerin eline düşünce, Bizans impara-

---

dizatında askerî faikiyetlerinden ziyade siyasî bir hileye müracaat etmekle mümkün olmuştur. Maalesef Girit'te icrayı hükümet eden Abû Hafs Ömer neslinden Abdülaziz Bizans imparatorunun vaatlerine aldanarak gaza ve cihad hususunda lâzım gelen tedbirleri almakta ihmal göstermiş ve bunun cezasını kendi ve tebaasının kanları ile ödemiştir. Bu hususta kullanılan hile ve gösterilen tedbirsizliğe dair bak Mucib el-Büldan, s. 112; Silâhdar tarihi, c. 1, s. 534-6; Tuhfet-ül Kibar fi esfar-ül Bihar, s. 136-7.

³⁰ Silâhdar tarihi, c 1, s. 535-36; Cantemir Demetrius, c. III, s. 117-8; Diehl et Marçais, cilt, III s. 462; Des Fosses, s. 30-31. Cebri hıristiyanlaştırma hakkında bak (Silâhtar tarihi cilt 1., s. 535-6).

³¹ Bak. Hüseyin Kâmi Hanyevî, Girit tarihi, s. 114 ve müteakip sahifeler.

³² Castonnet des Fosses, S. 31.

torluğunda haçlıların şefleri olan Flandr kontu Beaudoin (Balduin) Venedik devlet reisi Henri Dandolo ve Montferrat markisi Boniface arasında taksim edildi. Beaudoin imparatorluk unvanını ve diğer senyörler de imparatorluğun küllî birer kısmını aldılar. Bu taksimde Montferrat markisinin hissesine Girit ile beraber imparatorun boğazın haricinde sahip olduğu bütün arazi isabet etmiştir. Fakat anlaşılan Boniface Girit adasında rastlayacağı müşkilâtları evvelden sezmiş olacak ki burasını satmağa karar verdi³³. Esasen Boniface adanın müsterihane tasarrufunu kendisine temin edebilecek bir donanmayı meydana getirebilmek için ne paraya ne de maharete malikti³⁴. Kendi zatî düşüncesi ve olayların seyri onun ihtiraslarına bambaşka bir istikamet verdi. O, herşeyden evvel nüfuzunu Makedonya ve Tesalya'da sağlamlaştırmak ve genişletmek istedi ve bu maksatla kendisine bırakılan Anadolu yakasındaki arazisini daha evvel Selânik eyaleti mukabilinde imparatora bıraktı³⁵. Şimdi de kendisine tamamen faidesiz olan Girit adasını Makedonya'daki arazisinin karşılığı olmak üzere uygun bir tazminat mukabilinde vermek için münasip bir fırsat kolluyordu.

Bu sebepten imparatora çok müsait teklifler yaptı. Fakat imparator onun nüfuz ve kudretinin artmasından endişe ettiği için bunları kabule yanaşmadığı gibi güçlük de çıkardı. İmparator Balduin ile markis Boniface arasındaki mevcut pürüzleri halletmek için Venedik devlet reisi H. Dandolo tavasutta bulundu. O aynı zamanda bu müsait fırsattan memleketin menfaati için istifade etmek arzusunda idi. Zira zaman nazikti. Markis'nin Girit adasını bırakmak istediğini haber alan Cenevizliler çok bir para mukabilinde adayı kendilerine mal edinmek istiyorlardı. İşte bu teşebbüsü önlemek üzere o zaman Venedik de derhal Boniface ile Edirne'de müzakerelere girişti. İmparatorun muvafakatini alan Markis'in harbin devamı ve devletinin teşkilâtı için paraya ihtiyacı vardı. Bunun için Venediğin tekliflerini kolaylıkla kabul etti ve 12 Ağustos 1204'te yapılan anlaşma mucibince Girit'i 100.000

³³ Paul Combes, L'île de Crète, Paris 1897, S. 42-3.

³⁴ Zinkeisen, Johan Wilhelm, Geschichte des osmanischen Reiches in Europa, - Gotha 1856 C. IV, S. 583.

³⁵ Hippolyte Noiret : Documents inédits pour servir à l'histoire de la Domination Vénitienne en Crète de 1380 à 1485. Paris 1892, medhal. S. IV.

gümüş mark mukabilinde Venedik'e terketti³⁶. Fakat bu suretle aynı zamanda Akdeniz'de yekdiğerine rakip iki deniz devleti arasında esasen mevcut olan husumeti daha ziyade artırmış oldu; nitekim çok geçmeden Girit adasında Venedik'e karşı patlak veren ilk isyan Cenevizlilerin tahrikâtı ile meydana geldi.

Girit adasının bizzat Venedik cumhuriyeti tarafından resmen tasarrufu doğrudan doğruya yapılan yazılı anlaşmayı müteakip ve ehemmiyetli müşkülâtlar tevlit ederek vukua geldi. Anlaşılan bidayette bu adanın işgali ve istikbaldeki idaresi ve elde tutulması hakkında ne tarzda hareket edileceğine dair Venedik'te uzun zaman bir karar verilememiştir³⁷. İlk an için İstanbulda ve Bizans sahillerinin en mühim noktalarında cumhuriyetin yeni kurulan hakimiyetini sağlamlaştırmak daha ehemmiyetli görünüyordu. Bahusus Giritlilerin temayüllerinin Venedik hakimiyetine pek de müsait olmadığı da malûmdur. Binaenaleyh yakın bir zamanda tekml şarkta cereyan etmiş olan hadiselerden dolayı henüz devam etmekte bulunan galeyanda, cebrî vasıtalarla müracaat o nispette az mümkün ve şayanı tavsiye idi. Esasen diğer mıntikalarda tamamen meşgul edilmiş bulunan Venedik'in silâhlı kuvvetleri de çok fazla öteye beriye dağıtılmıştı. Fakat Venedik isminin şeref ve haysiyeti nihayet ümidin hilâfında Girit adası hakkında bu devleti âcil bir karar vermek zorunda bıraktı³⁸. Tabiatın bütün güzellik ve nimetlerini bir arada toplamış bulunan Girit gibi bir adaya sahip olamayan Cenevizliler rakipleri olan Venediklilerin buraya yerleşmesini hoş görmeyecekleri tabii idi. Fakat bununla beraber Cenevizliler Venedik ile alenî bir mücadeleye atılacak kadar anlaşılan ne kendilerini kuvvetli görmüş ve ne de menfaatlerine uygun bulmuş olmaları ki, el altından rakiplerine karşı faaliyete geçmeği tercih ettiler. Ve bu teşebbüslerinde bidayette muvaffak oldular. Filhakika bunların gizli teşvik, tahrik ve yardımı ile Girit'e çıkan Malta sergerdelerinden Henri Piskatori burada yalnız birkaç mühim sahil yerlerini zaptetti, aynı zamanda

³⁶ Bu anlaşmaya ait tafsilât hakkında bak. Zinkeisen C. IV, S. 583-85.

³⁷ Zinkeisen, C., IV, S. 585—6; B. Paul Combes, S. 42—3 fakat Hippolyte Noiret, mukaddime (S. IV) göre yüz bin değil on bin gümüş mark mukabilinde satmıştı.

³⁸ Zinkeisen, C., IV, S. 586.

dahilde kolay müdafaa edilen yerleri de işgal etti. Bu işgal³⁹ keyfiyetini Venedik hakimiyetine tercih eden ada halkı da bir mukavemet göstermemişti. Bu haber, o sırada Venedik'ten R. Premarino ve R. Dandolo kumandanlarında şarka gönderilen 31 kadırgadan mürekkep bir seferi heyet Korfu'yu Cenevizlilerin elinden alıp İstanbul'a doğru gitmekte iken haber alındı. Bunun üzerine R. Premarino'ya derhal bir kısım kuvvetle Girite gitmesi ve Piskatori tardedilmeden adadan ayrılmaması tenbih edildi. Venedik kumandanı bir kısım halkın Piskatori'yi iltizam etmesine rağmen Maltalılardan adayı kurtarmağa muvaffak oldu.⁴⁰ Her nekad bu suretle kandiya şehrinin zaptı Daru'ya nazaran Venedik seferi heyetine ancak cüzî bir gayrete mal ve adanın kâmilin inkiyat altına alınması da bir sefer neticesi (le resultat d'une compagnie) olmakla beraber⁴¹ yine bu mücadele kanlı ve uzun oldu.⁴² Diğer taraftan Venedik cumhuriyeti hâlâ bu adanın nihaf mukadderatı ve hükümet idaresinin lüzum ve faidesi üzerine mütereddit idi.⁴³ Filhakika ilk olarak alınan tedbirler neticesinde adada zaptedilen şehirlerin kaleleri yıkılmış, adanın muhafaza ve idaresi de R. Dandolo'ya tevdi edilmişti. Fakat Dandolo meşgul olduğundan bu vazifeyi iki subaya terketti. Bu iki subay arzu ve maksatlarında muvaffak olamadılar ve az zamanda halkın hoşnutsuzluğu şiddetli bir öfkeye münkalip oldu. Bu suretle Maltalıların tardından sonra Girit'ten uzun zaman için temin edilmiş olduğu zannedilen âsayiş tekrar bozuldu ve yeniden bir isyan baş gösterdi ve bu isyanın bastırılması için bizzat imdada koğan Dandolo bu muharebede öldü.⁴⁴ Fakat Cenevizlilerin bu sırada el altından Venediklilere karşı tahrik ve teşvik ettikleri bu ilk ayaklanmayı diğer isyan hareketleri takip etti ve bir buçuk asırdan fazla bir zaman içinde Venedik idaresine karşı Girit'te çıkan 20'yi müteceviz ayaklanmalar Venedik cumhuriyetine sayısız akçe ve çok kana mal oldu.⁴⁵

³⁹ Aynı eserde S. 587, 588; Hippolyte Noiret, mukaddime S. IV—V ve Paul Combes, S. 43.

⁴⁰ Zinkeisen C. IV, S. 583; Daru, cilt II, S. 70—71.

⁴¹ Daru, Histoire de Venise, tome, II, S. 71.

⁴² Zinkeisen, C., IV, S. 588.

⁴³ Aynı yerde.

⁴⁴ Aynı yerde.

⁴⁵ Daru: C. II, S. 127; Hippolyte Noiret, S. V.

Bu isyanları mahiyet itibarile belli başlı iki noktada toplıyabiliriz: 1. haricî teşvik ve yardımla 2. Dahilî tahrik ve teşebbüsle yapılan isyanlardır. Bu sonuncusunu da tekrar ikiye ayırmak mümkündür. 1. Adadaki sömürgeci halkın anavatana karşı kalkınmasından neş'et eden 2. Gerek dinî sebeplerden dolayı Rumlarla Venedikliler arasında mevcut husumetin ortodoks papaslar tarafından körüklenmesi suretiyle, ⁴⁶ gereksede yerli ahalinin mahallî idare tarafından metodik şekilde sömürülmesine karşı duyulan kin ve nefretten mütevellit isyanlar olarak tavsif edebiliriz. ⁴⁷ Fakat biz burada ister haricî isterse dahilî teşvik ve tahriklerden neş'et etmiş olsun, bu isyanların mahiyetini etraflıca araştırarak değiliz. Zira bu husustaki incelemeler esas mevzuumuzun dışıada kalmaktadır.

Venedik cumhuriyetinin boyunduruğu Girit ahali için zannedildiği gibi yalnız çok sert ve haşin değil ⁴⁸ aynı zamanda meş'um ve felâketli bile oldu; çünkü bu yeni efendilerin nazarında Girit adası bir sağmal inekten (une ferme d'exploitation) yani denizin ortasında merkezî hükümet hesabına oraya gönderilmiş memurlar tarafından istismar edilen sömürgeleştirilmiş bir mülkten başka bir şey değildi. Bilhassa adada Rum köylülerinin ekserisi arazi ile beraber satılan demirbaş çiftçisi derekesine indirilmişti ⁴⁹.

Bidayette cüz'î bir kuvvetle Girit'i işgal eden Venedikliler, az zaman sonra buradaki hakimiyetlerini takviye ve temadi ettirmek maksadı ile tıpkı Romalılar gibi ana vatandan bir kısım halkı getirterek burada yerleştirmek mecburiyetinde kaldılar. Bunlar, asılzade, Venedik burjuvası ve suvari askerlerden mürekkepti. Bu yeni sömürgeciler daha ziyade şehirlere, ovalara, köy ve çiftliklere yerleştirildi. ⁵⁰ Tekmil sahil şehirleri müdafaa durumuna konulduğu gibi, memleketin iç kısmında da müstahkem kaleler inşa ve küçük garnizonlar tesis edildi. Venediklilerin bu adada kullandıkları sömürge sistemi kadim Roma ve Yunan usullerine dayanmakta idi.

⁴⁶ Zinkeisen, C. IV, S. 728, 729, ve 588. Keza Hüseyin Kâmi Hanyevî, S. 121 v. d.

⁴⁷ Bu isyanlardan 15 kadarını (Laroche, S. 56-7) tarih sırası ile zikrettiği gibi Hüseyin Kâmi Hanyevîde (S. 120 v. devamında) bu isyanlar hakkında tafsilât vermektedir.

⁴⁸ Castonnet des Fosses, S. 32.

⁴⁹ Bk. aynı yerde ve Perrot, S. 150.

⁵⁰ Castonnet des Fosses, s. 32, 33.

Ada üç kısma ayrıldı. Birincisi cumhuriyetin servisi için müsadere edilen araziden mürekkepti. İkincisi katolik kilisesinin istifadesine ve üçüncüsü de ana vatandan getirilen muhacirlere tayin ve tahsis edildi. Bu sonuncusu da tekrar birçok hisselerle bölünerek bir kısmı asılzade ve süvarilere ve bir kısmı da piyade askerlerine verildi⁵¹. Bunlar da bir muharebe vukuunda hisselerin ehemmiyetine göre en az bir süvari ve iki atlı silâh endaz ile diğerleri de on piyade askeri hazırlayıp vermek mecburiyetinde idiler.

Girit'in idaresi dük unvanını taşıyan bir umumî valiye tevdi edilerek maiyetine bir büyük kumandan ve iki müşavir verildi. Bunlar ile vali adaleti ve her iki hazinedar (deux trésoriers) bilhassa malî maslahatı (chargés des finances) idare ediyordu. Fakat varidat ve masarifat Venedik senatosu tarafından tertip ve tanzim edildiği için mahallî hükûmet bu hususta hiçbir şeyi değiştirmeye kadir değildi. Ada Kandiye, Hanya, Resmu (veya Ritmu) ve Sitia olarak dört mıntakaya ayrılmıştı : Kandiye mıntakası doğrudan doğruya umumî vali tarafından, diğerleri de maiyetlerine birer müşavir verilmiş olan rektörler tarafından idare edilmekte idi. Adanın müdafaa ve asayişini temin ve muhafaza maksadı ile ayrıca burada 20.000 kişilik bir ordu bulunduruluyordu⁵².

Bu sömürgecilik teşkilât ve idaresi ile Girit'te yerleşen Venedikliler boyundurukları altına giren ada halkını zamanla kendilerine ısındırıp bağlayarak idarelerini tahammül edilir bir hale sokacakları yerde, bilâkis ahaliyi taciz etmekte ve onların hoşnutsuzluklarını keyfi muamele ve müdahaleler ile celbetmekte hudutsuz bir zevk duydular ve teb'aları olan rumlardan yalnız bütün salâhiyetleri almakla iktifa etmeyip her vesile ile de onlara hor baktilar⁵³. Bilhassa köylülerin durumu teselli kabul etmez bir hal aldı.

⁵¹ Aynı eser; s. 32, Zinkeisen (C. . IV, S. 633-4) göre Venedik bu süvari kafilelerini 1211, 1222 ve 1252 senelerinde Girit'e yollamıştı. İlk gönderilişte 200 timar malikânesi (militae) 132 süvariye (cavallerie) ve 408 timar hakkını hâiz piyadeye (Peditis veya Pedoni) tevzi edilmişti. İkincide 60 üçüncü de 75 kadar artırılarak XIII. asrın ortalarında yekûnu 335'e balığ oldu ve 1363 senesinde hükûmet tarafından müsadere edilmiş olan timarlara 59 yeni timar malikânesi ilâve edilerek heyeti umumiyesinin yekûnu 394'e çıktı.

⁵² Castonnet des Fosses; 32, 33; Hippolyte Noiret, S. VI-VII ilh.

⁵³ Castonnet des Fosses, S. 35; mamafih Venedikliler istisnaî olarak kendilerine itaat ve hizmet eden bazı rumlara da sömürgecilere bahşedilen aynı hak ve imtiyazları vermişlerdi (Zinkeisen, C. IV, S. 597).

Bu biçareler o kadar tekâlif tazyikına maruz bırakıldı ki, neticede bütün mesailerinin semereleri süvari ve diğer tımar sahiplerinin eline geçti. Halk adeta sefil denilebilecek bir duruma düştü. Ada böylece sistematik bir şekilde soyuldu⁵⁴.

Ada halkı ile birlikte ortodoks kilisesinin ruhban heyeti de bu yeni hâkimlerin zulüm ve işkencesinden kurtulamadı. Venedik cumhuriyet idaresinin burada takip ettiği ezici ve soyguncu müstemleke siyasetine muvazi ve munzam olarak katolikler de ortodokslara karşı çirkin ve barbarca muamelelerin tatbikine giriştiler. Hattâ bu keyfiyet Avrupa müelliflerinden bazılarına, Türkler insanlıkla kabili telif olmayan böyle bir harekete hiçbir zâman teşebbüs etmemişlerdir⁵⁵, dedirtecek kadar onları itiyatlarına aykırı bir hakikati itirafa mecbur etti. Girit'in dünyevî hakimleri gibi uhrevî efendileri olan katolikler de rum papaslarının emlak ve emvalini gasb ettiler. Ahalinin onda dokuzunun tanıdığı ve tâbi olduğu rum ruhban heyetinin emvali ve vazifeleri birkaç sömürgeciye dinî âyin yapan ve ileri gelenleri Girit'in haricinde, yani İtalya'da oturup muntazam varidatı yemekle meşgul olan katolik ruhban heyetinin eline geçti⁵⁶.

Venedik'in tarihte eşine ender rastlanan bu barbarca ve hattâ "dahiyâne,"⁵⁷ diye tavsif edilen sömürge siyasetine karşı halkın ayaklanacağı tabî idi. Fakat her defasında bu isyanlar gittikçe artan bir zulüm ve şiddetle bastırılıyordu. Hatta milâdî 1283 ve 1363 senelerinde vukua gelen isyanlarda görüldüğü gibi, ağır ve şiddetli muamele ve tahkirin baskısı bir ayaklanmayı icap ettirdi-

⁵⁴ M. Pashley, *Travels in Crete*, C. I, S. 30; Castonnet des Fosses, S. 35; Perrot, S. 150-151.

⁵⁵ Perrot (S. 151); ya göre «Jamais les Musulmans ne traitèrent les Chrétiens avec plus de méprise que les catholiques, n'en montraient en toute occasion aux Orthodoxes.» Keza (Hippolyte Noiret S. V, VI).

⁵⁶ Perrot, S. 151; keza bu hususta Hippolyte noiret S. XI-XII.

⁵⁷ Aynı yerde, Perrot'ya göre «Ce qui rendait encore plus insupportable cette oppression. C'est qu'elle était conduite avec cet ordre, cette méthode et cette suite que portait dans toutes sa politique coloniale le froid et dur génie du gouvernement venitien»; bundan sonra bu idareyi Türk idaresi ile mukayese eden müellif Türklerin âdilâne ve munsifane idaresini: «les turcs seraient tout au moins des maîtres plus indolents, plus distraits plus faciles à endormir et à tromper» göstermeğe yeltenerek bu emsalsiz insanî idareyi tezyif küstahlığında bulunuyor. Keza Castonnet des Fosses da (S. 37) de aynı mütaleayı yürütüyor.

ği zaman bu isyan hareketleri misilsiz denilecek kadar merhametsiz bir şiddetle tenkil edildi ⁵⁸. Başında Kalargis ailesinin üç oğlu bulunan Laşiti'deki dağ ve vadi halkının 1368 senesinde isyanı bidayette vukua gelen zayıata rağmen yine diğer ayaklanmalar gibi, Venedik galebesi ile sona erdi. Fakat Venedik bu defaki zaferlerini silâhlarının üstünlüğünden ziyade âsilerin müzayika ve ihanetlerine borçlu oldu. Zira bu sırada adanın her tarafında hüküm süren işe darlığı, bahusus her taraftan çenber içine alınmış bulunana Laşiti yaylasında iki misli olarak kendini duyurttu. İşte bu ümitsizlik içinde bu bölge sakinleri yalnız nefislerini düşünerek hem kendilerini ve hem de isyanın faillerini Venediklilere teslim ettiler ⁵⁹.

Fakat bu defa asiler ile birlikte onların taraftarları da cezalandırıldı. Senato yalnız Anapolis'i yerle müsavi kılmadı, aynı zamanda tekmil Laşiti yaylasının bir çöle çevrilmesini emretti. Artık buraya ne insan ve ne de bir hayvan giremeyecekti. Halk cebren bu mıntakadan kaldırıldı, evleri yıktırıldı ve bu suretle bir çok muasırların da te'yit ettikleri gibi ⁶⁰ Girit adasının en münbit bir sahası tam yüz yıl ıssız bir çöl olarak kaldı. Bu memnuiyet Senato tarafından 30 II. teşrin 1463'te hususî bir emir ile kaldırıldı ve buraların tekrar ekilmesine müsaade edildi. Buna sebep de Türklere karşı o zaman gönderilen donanmaya lüzumlu şeyleri buradan temin etmekte. ⁶¹

Her ne kadar bundan sonra Girit adasında bir sükûnet havası esti ise de bu keyfiyet Daru'nun ⁶² iddia ettiği gibi ada halkının Türk idaresine girmeği arzu etmemelerinden değil, bilâkis on-

⁵⁸ Perrot, S. 151; Castonnet des Fosses, S. 36.

⁵⁹ Zinkeisen, C. IV, S. 619.

⁶⁰ Zinkeisen C. IV, S. 620-621. Perrot, S. 151.

⁶¹ Zinkeisen C. IV, S. 620 fakat bu müsaade de sonradan bazı yolsuzluklara ve yeni kaygulara sebebiyet verdiği için bu mıntakada yeniden yaptırılan evler tekrar yıktırıldı. Ve bu havalide zeriyaat tekrar tahdidata tabi tutuldu. Bu keyfiyet 1497 senesi emirnamesine kadar devam etti (aynı yerde).

⁶² Daru, C. II, S. 127 «... mais après plus de vingt révolte, elle (Candie) était soumise et même tranquille, car elle ne pouvait pas désirer de passer sous la domination des Teres » diyerek hakikatı gizlemeğe çalışan müellifin idiasının ne dereceye kadar doğru olduğunu (Un ancien diplomate en Orient; Les Grecs à toutes les époques. Paris 1870 S. 253 de) şu ibareden kolayca anlamak mümkündür: « ..., mais tous leurs (des Venitiens) efforts échouèrent, parce qu'ils étaient Latins et que les Grecs préféraient les Turcs ».

ların daha ziyade Cenevizlilerden yardım ümidini kesmelerinden⁶³ ve Venedik idaresinden kurtulmak için yaptıkları isyan teşebbüslerinin faide yerine kendilerine zarar ve felâket getirmesinden ilerigeldi. Nitekim onlar bu suretle kendilerine yapılan şiddet ve tazyikin arttırıldığını görünce XIV. asrın sonunda boyun eğmek mecburiyetinde kaldılar. Ve hattâ bir çoğu müslümanların idaresinde yaşamayı Venediklilerin idaresinde kalmıya tercih edip Mısır'a hicret ve orada tavattun ettiler.⁶⁴ Bundan sonra gerçekten Girit adasında, Venedik'in korkunç ve zulümkâr idaresine karşı evvelki isyanlar gibi halk isyanları görülmedi, fakat buna mukabil Giritlilerin hoşnutsuzluklarının devamını belirten suikast gibi kindar ve tehlikeli usuller kaim oldu. İstanbul'un Türkler tarafından fethedildiği 1453 senesinde Resmu da Blastok namında hatırı sayılan bir yunanlı Girit'te Venedik'in hâkimiyetine bir günde nihayet verebilecek iblisane bir plân tasarladı. Bu plân mucibince adadaki Venedik memurları ve asilzadeleri aynı gün ve saatte katledilecek ve Kandiye'de hükümetin başına ağlebi ihtimal teb'it edilen Paleologlardan biri getirilecekti⁶⁵. Bu plân ada halkının mühim bir kısmı tarafından benimsenmiş olmasına rağmen tatbik

⁶³ Giritliler zaman zaman Venediklilerin siyasi ve ticari rakibi olan Cenevizlilerin adayı zaptetmeğe kadir olacaklarını ummuşlardı. Fakat Cenevizliler arzularına rağmen Venedik'e karşı bir harekette bulunamamışlardı. Bunun üzerine Giritliler Türklerden ümitlenmeğe başladılar (Castonnet des Fosses, S. 36, 37).

⁶⁴ Castonnet des Fosses, S. 36. Venedik idaresine tamamiyle arzı inkıyat eden halk kitlesi ile Girit'te ahali mahvolmuş sahipsiz araziye canlandırmak ve verimli bir duruma koymak için senato eski sahiplerinin mahvolması ile kendine kalan timar hisselerini bizzat Venedik'te 1371 senesinde alenen en fazla para verene müzayede ile sattırdı. Bu yeni timar sahiplerinin adaya gelmesinden 10 sene sonra (yâni 1381 de) senatonun bir emri ile tahrip edilmiş olan Tenedos Bozca ada kalesinin seknesi ile Girit adası nüfus bakımından yeni bir artış elde etti (Zinkeisen, C. IV, S. 621). Keza adada hüküm sürmeğe başlayan devamlı sükûnet neticesinde de çok geçmeden başka taraflardan da Girit'e yeni yeni muhaceretler vukua geldi ve bütün bunlar ziraat ve ticaret vasıtası ile memleketin kalkınmasında âmil oldular (Zinkeisen, C. IV, S. 631). Fakat Paul Combes'in (l'île de Crête, s. 49 da) haklı olarak dediği gibi Girit'in bu inkişafı ve zengin olması nüfusun artmasına hiçbir tesir yapmamıştı ve hattâ bu isyanlar Girit'in nüfusunu o kadar azaltmıştır ki 1577 de adada ancak 407 asil Venedik ailesi ile 180.000 Yunanlı mevcuttu. Demek oluyor ki 4 asırdan az bir zaman içinde adadaki nüfus üçte iki nisbetinde azalmış bulunuyordu.

⁶⁵ Zinkeisen, C. IV, S. 623.

edilemedi. Bu sırada Duka Bernardo Bitturio, bir rahip ve bir yahudi vasıtası ile bu suikasttan haberdar edildi. Derhal bu suikastın faileri yakalanarak astırıldı ve ertesi sene neşredilen bir kanunla Kandiye'deki kumandana adada tehlikeli ve muzir gördüğü insanları dilediği şekilde gizli idamla ortadan kaldırmak hak ve selâhiyeti verildi.⁶⁵ Bütün bu olaylar Girit'te Venedik hâkimiyetinin ne suretle tutunup payidar olduğunu açıkça göstermektedir. Binaenaleyh bu hâkimiyet Girit'te henüz daha devam etmek mecburiyetinde ise, bu takdirde kendisine dahilden harice doğru yeni bir kuvvet, düzenlik ve sağlamlık verebilecek, dışdan gelen şiddetli bir darbeye muhtaçtı. Böyle bir şey de o sırada mevcuttu. Daha milâdî 1341 senesinden sonra Aydın beylerinden Umur bey 250 - 300 parçadan mürekkep bir donanma meydana getirerek adalar denizinin yegâne hâkimi oldu ve adaları garet etti. Bu meyanda Girit de hücumla maruz kalarak talan edildi.⁶⁷ XV. asrın bidayetinde de Türk akıncılarının yağmacılık seferleri Girit sularına kadar uzandı ve ada için günden güne tehlikeli bir mahiyet arzemeğe başladı. Her ne kadar Türk korsanlarının daha ziyade yağma gayesi ile meselâ milâdî 1427 senesinde bu adanın sahillerine yönettikleri bu akınlar tesadüf eseri olarak o zaman tardedildi ise de artık Venedik'e burası için ciddi bir müdafaayı düşünmek zamanı gelmişti.⁶⁸ Bu ihtiyaç İstanbul'un 1453 de sükûtundan sonra kendisini daha ziyade hissettirdi. Nihayet Venedik cumhuriyetinin daha bidayetinde Osmanlı imparatorluğuna karşı takip ettiği iyi münasebetlerde bazı korsanların teşebbüslerine mâni olamıyordu. Bu iki devlet arasında dostane münasebet her defasında inkıtaa uğradıkça Girit adası da Osmanlı donanmasının ilk taarruzlarına hedef olmaktan kurtulamıyordu. Nitekim bu ada 1469 senesinde muhtelif istikametlerde Osmanlı gemilerinin hücumuna uğradı, yağma ve tahrip edildi⁶⁹. Anlaşılan bu zamana kadar burada Vene-

⁶⁶ Aynı yerde.

⁶⁷ Mükrimin Halil Yinanç, Düsturnamei Enverî (Türk Tarih encümeni külli-yatı, adet), İstanbul, Evkaf matbaası, 1929 S. 41, 42, Jauna, Histoire de Chypre, Leiden, 1747, Cilt I, S. 771; Vertot, Hist des Chevaliers Hospitaliers, Paris, 1737, tome, 2, S. 101-102.

⁶⁸ Zinkeisen, Cilt, IV, S. 624 keza Hippolyte Noiret adı geçen eserinde 1385-1485 arasında bir asırlık zamanda Girit'de bu hususta alınan tedbirler hakkında enteresan malûmat vermektedir.

⁶⁹ Aynı yerde.

diklilerin esası bir müdafaa sistemi yoktu. 1471 senesinde süvariler adanın silâh ve cepane bakımından takviye edilmesini ve aynı zamanda muhtemel olarak yerli ahalinin silâhlendirilmesini talebetmek için Venedik'e bir heyet gönderdiler. Bu sırada Girit'ten ziyade Arnavutluk ve Peloponnes'deki topraklarını müdafaa etmek zorunda kalan Venedik ancak Osmanlılar ile 1479'da yaptığı barıştan sonra kuvvetlerinin bir kısmını Akdeniz'de topraklarının korunmasına ayırabildi ve bu meyanda Girit için de o anın icabettirdiği bazı zaruri ve muvakkat tedbirleri aldı⁷⁰. Cumhuriyet hükümeti ancak mahalli idarenin uzun ve mütemadi teşebbüslerinden sonra 1501'de esasen çoktan beri harap olmuş olan Kandiye kalesinin tamirine ve buradaki mevcut kuvvetlerini süvari kıt'aları ile takviye etmeğe karar verdi. Fakat XVI. asrın devamınca tatbikine bir defa başlanmış bulunan müdafaa sisteminin esas hataları bertaraf edilemedi. Zaten Kıbrıs elde buldukça, Girit Venediklilerin nazarında tâli derecede bir rol oynamakta idi. Son zamanlarda Türk deniz korsanlarının tevlit ettiği gaileye bir de dahildeki çetelerin faaliyeti inzimam etti ve bunlar evveikilerden ziyade müstemleke idaresini endişeye düşürdüler. Meselâ böyle bir hâdise 1525'te Phalaxernia civarında Alicambi'de vukua geldi. Venedik bu dahilî hırsızları ancak büyük bir kuvvet sayesinde tenkile muvaffak oldu⁷¹.

Girit adası bilhassa Kanunî zamanında Venedik ile Osmanlılar arasında çıkan (1538—945) harbinde en fazla zarar gördü. Daha İtalya seferi esnasında (940/4—1533-7) Sperlunga kalesini tahrip ederek 10.000 kadar esir alan⁷² Türk Amirali Barbaros Hayreddin 1538 senesi haziranında Kiklat adalarını da yakıp yıktıktan sonra donanması ile Kandiye önüne geldi. Safer ayınının on beşinde Milapotmo'da karaya çıkan kuvvetler civardaki 20 kadar köyü yağma ve tahripten sonra Resmu'ya hücum ettiler. Donanma buradan Suda'ya hareket etti ve burada karaya çıkarılan askerler Apukoron kalesi ile civarındaki 60 kadar köyü talan edip insan ve hayvan bir çok ganaimi beraberlerinde alarak çekildiler.⁷³

⁷⁰ Zinkeisen, Cilt, IV, S. 624.

⁷¹ Aynı eserde S. 625.

⁷² Tuhfetülkibar, S. 44.

⁷³ Aynı eserde S. 52, 53 ve Zinkeisen, Cilt, IV, S. 625. Mehmet ; Solakzade Tarihi, İstanbul 1297 S. 493, 497.

Aynı âkibetler Hanya kalesinin de başına geldi. Bu kalenin önünde (17 saferde) Osmanlı donanmasının demirlediğini gören halk derhal kaleye kaçtı. O gün gemilere su alındığı için ancak ertesi gün seherle beraber kalenin ilticasına teşebbüs edildi. Fakat bunun gerek deniz tarafından istihkâmları ve gerekse karadan duvarları çok metin olduğundan zaptı hayli kuvvetlere muhtaçtı. Bu sebepten tecrübeli eski kaptanların tavsiyesi üzerine muhasaradan vazgeçildi. Fakat donanmanın burada bulunduğu üç gün zarfında Hanye'nin civarında kasaba ve köyler talan edildi. Buradan tekrar Resmu'ya avdet eden donanma bunun civarındaki köyleri de tahrip ettikten sonra İstiyeye hareket etti⁷⁴. Her ne kadar içindeki muhafızlar İstiyeye kalesini müdafaa ettilerse de muvaffak olamadılar. Bir kısmı kaçtı ve ekserisi esir edildi. En sonunda Kandiyeye hücum edildi. Böylece bir hafta içinde adanın hemen tek mil sahilleri talan edilmiş oldu. Bu müddet zarfında düşmanın bir tek gemisine rastlayamayan Türk donanması, nihayet 15 bin esir ve bir çok ganimetleri beraberinde alarak İstanbul yolunu tuttu⁷⁵. Aynı senenin bitimine doğru Barbaros'un filosundan küçük bir deniz kuvveti Girit'e geldi, Kissamo ve Mirabella kaleleri civarını yağma ve tahrip etti. Bundan sonra Girit adası kısa bir zaman Türk taarruzlarından masun kaldı

Osmanlı donanmasının Girit sularında böylece serbest dolaşması ve Girit'te dilediği yerleri yağma ve tahrip etmesi anlaşılın Venediklileri bir hayli ürkütmüş ve endişeye düşürmüş olacak ki 1560 senesinde süvarilerin de teşebbüsü ile duka Antonya Kalyo'nun nezaretinde yeniden Kandiyede kalelerin tamir ve inşası işine başlandı. Fakat bu alınan tedbirler ile de iktifa etmeyen Venedik cumhuriyeti duka Marko Grimani'nin ricası üzerine ilk defa olarak Girit ve sahillerini korumak maksadı ile başlıca limanlarından birinde daimî bir donanma bulundurmaya karar verdi.

⁷⁴ Tuhfetülkibar, S. 53. Zinkeisen, C. IV S. 626; Solakzade, S. 497.

⁷⁵ Zinkeisen, (Cilt, IV, S. 626) nın kanaatine göre zaif bir müdafaa durumunda bulunan Girit adası belki de daha o zaman Osmanlıların eline düşebilirdi. Fakat Duka A. Amalio mevcut kuvvetlerini o suretle tertip etmeğe muvaffak olmuştu ki Barbaros Hayreddin Venedik'in hakikî kuvvetlerinden aldanarak tasarladığı hücumu yapmaya cesaret edemedi ve geceleyin gemilere binerek uzaklaştı diyor. Fakat o bu meyanda Barbaros'un buraya, adayı zaptetmek üzere değil, daha ziyade Venedik donanmasını avlamak için geldiğini incelemeğe her nedense lüzum görmüyor ve belkide bu yüzden bir hataya düşüyor..

Ve bu deniz kuvvetlerinin başına kumandan olarak Pietro Throno'yı getirdi⁷⁶.

Kanunî zamanında Osmanlılar ile Venedikliler arasında çıkan ihtilâflar kısa bir zamanda bertaraf edilerek iki devlet arasında yeniden sulh ve sükûn iade edildi. Fakat bir çok hakaretlere maruz kalan Venedikliler tarafından elde edilen bu barış ve sükûnet Kanunî'nin ölümünden sonra çok devam etmedi. 1566 senesinde babasını istihlâf eden II. Selim'in Venedik dukalığına karşı hasmane bir siyaset takip etmesi ile yeniden bozuldu. Neticede Kıbrıs adasının Venedikliler elinden çıkmasına sebebiyet veren bu husumet 1567 senesinde Suda kalesine yapılan bir gece baskını ile başladı. Bu kale yağma ve tahrip edildi. Hanya kalesi ise ancak bin bir müşkülâtle o zaman bu anî tecavüzden kurtuldu. Aynı zamanda Cezayir'den gelen bir donanma da Resmu civarını yakıp yıktı⁷⁷. Bu Türk hücumları henüz bertaraf edildiği bir sırada Resmu'da ve İsfakyahlar arasında bir isyan patlak verdi. Buna Venediklilerin, köylüleri Kıbrıs harbi esnasında donanma hizmetinde kullanmaları sebebiyet vermişti⁷⁸. Girit'in hâkimiyetini Türklerle tevdi etmek gayesi ile Resmo'da çıkarılmış olan isyan adanın tekmil kara kuvvetlerinin kumandanı Marino Evalli tarafından bastırıldı. Fakat dahilde kaynaşma yine devam etti. Diğer taraftan mütemadi silâhlanma da memleketi takatsız bir duruma düşürmüştü. Dış tehlikeler ise hiç azalmıyordu. Nitekim Kıbrıs, Venedik'in İspanya ve Papanın deniz kuvvetleri ile birlikte (1571—979) kuvvet bakımından çok dun olan Türk donanmasına karşı Lepanto'da kazandığı deniz zaferine rağmen elden çıktı. Tam bir emniyet bahşetmeyen (7 mart 1573—981) barış da bundan sonra zaruri olarak elde tutulan Girit adasını Osmanlı silâhlarının ilk hücumlarına açık bıraktı⁷⁹. Halbuki Kıbrıs'ın ziyandan sonra Girit Venedik için hayati ehemmiyeti hâiz bir vaziyete gelmişti. Artık Venedik'in şarktaki nüfuzunu devam ettirmesi ancak Girit'in elinde kalması ile mümkündü ve yine ancak bu sayede Venedikliler

⁷⁶ Zinkeisen, cilt. IV, S. 626—7. Kandiye kalesi 1566 senesinde tahkim edilerek gayri kabili zapt bir hale kondu (bk. Paul Combes, l' Île de Crète S. 46).

⁷⁷ Zinkeisen, Cilt, IV, S. 627-8.

⁷⁸ Aynı yerde, Cilt. IV. S. 628.

⁷⁹ Aynı yerde.

Suriye, Anadolu ve Yunan sahillerine gönderdikleri ticaret gemilerini muhafaza, vikaye ve kuvvetli donanmalarını istedikleri yere sevkedebileceklerdi. Bu sebepten Venedik Girit'in müdafaası için lüzumlu olan askeri ve idari tedbirleri almakta gecikmedi ve derhal Girit'e tam bir diktatör selâhiyeti ile Giacomo Foscarini'yi gönderdi.

10-X-1574'te Kandiye'de dükalılık vazifesine başlayan Foskarini enerjik bir faaliyet göstermek suretiyle burada malî ve idarî alanda bazı başarılar elde etti⁸⁰. Bilhassa adadaki musevilere ve Venedik'in hâkimiyetinin kurulmamasına var kuvvetleri ile çalışan ortodoks papazlara karşı şiddetle harekete geçti. Hattâ onun teklifi üzerine bu ortodoks papazlar Senyörü tarafından memleketten tardedildi⁸¹. Venedik idaresinden kurtulmak için her türlü çareye baş vurarak muvaffak olamıyan yerli halk şimdi de anlaşılın yeğâne kurtuluş çaresini göç etmekte bulmuşlardı. Fakat bu muhaceretlerde serbest olmayıp bazı şartlara bağlı idi. Nitekim Foskarini Giritlilerin tercihen Osmanlı topraklarına göç etmelerini bir nizamla önlemişti; zira o, bu muhacirlerin, bilhassa İstanbul'da, Girit'teki Venedik idaresi aleyhinde ifsadatta bulunmaktan geri kalmıyacıklarını zannediyordu. Çok geçmeden olaylar onun bu tahminlerinde aldanmadığını gösterdi⁸². Bilhassa İstanbul'daki Venedik balyozu G. Morosini 1585 senesinde Venedik senatosuna sunduğu bir raporda bu muhaceret meselesine temas ederek acı acı şikâyet etti. Ona göre bir çok insanların ve bhusus memleketten kovulmuş olanların hiç bir kaide ve nizama tâbi tutulmaksızın İstanbul'a göç etmeleri Venedik devleti aleyhinde büyük zararlar tevhit etmekten hâli değildi. Ezcümle Venedik idaresinden memnun olamıyan bu göçmenler daima adanın ya felâketini temenni yahut bu felâketi tâcil etmeğe çalışıyorlardı. Bunu önlemek için tedbirler almak şüphesiz faydeli olacaktır. Nitekim bu işin ehem-

⁸⁰ Bu başarıları meyânında onun 22 eylül 1575 'te Pateri ailesinin reisleri ile yaptığı sekiz maddelik anlaşma sayesinde İsfakya ve civarı adanın en sakin yerlerinden biri olmuştu (bk. Zinkeisen, C. IV, S. 647-8).

⁸¹ Zinkeisen, Cilt, IV, S. 722 anlaşılın adada en ziyade ezilen museviler idi ve bunlar ağır vergilere tâbi tutulduğu gibi yaşamaktan gayri de hiç bir hak ve hukuka sahip değildiler (bk. aynı yerde S. 706) keza Hippolyte Noiret, S. XII.

⁸² Hakikaten Foskariniden sonra Girit'teki Venedik idaresi o kadar bozuldu ki on sene zarfında takriben 50.000 kadar Giritli Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kaldılar (bk. Zinkeisen, Cilt, IV, S. 725).

miyetini takdir etmesini bilen Foskarini buna karşı muhtelif çareler düşünmüş ve bilhassa sürgün edilenlerin, Osmanlı topraklarına göç etmek arzusunda bulunmamaları için, bu gibileri muayyen bir ikametgâh mıntakası göstermelerine gayret etmişti. Yine sefire göre: adaletin sıkılığı onların adedini o kadar artırdı ki yaşama imkânları artık güçleşmiş olan Girit'te ölmek için memleketi terketmek zorunda kaldılar. İstanbul'da bunların adedi çok olduğu gibi mühim bir kısmı da devlet tersanelerinde çalışan işçileri teşkil etmekte idi. En kötüsü, bunların her yerde Girit'teki Venedik işgal kuvvetlerinin azlığından, cepane, erzak noksanlığından ve adadaki halkın yeni bir hükümet idaresine mütehasır kalmalarından bahsetmeleri idi ⁸³.

Istanbul'da Venedik balyozu Morosini'nin raporundan ve gerekse de yakın şark ticaret loncası mümessilliğine getirilmiş olan G. de Garzoni'nin bir sene sonra (yâni 1586'da) adanın durumu hakkında kaleme aldığı atideki lâyihasından da Giritlilerin elem ve izdirapları teskin ve tahfif edileceği yerde, günden güne daha ziyade artmakta olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Bu hal Garzoni'nin de itiraf ettiği gibi "halkın Venedik süvarilerinden ve memurlarından tahammül etmeğe mecbur olduğu söylenemeyecek kadar ağır hakikatte,, mündemiçti. Ve yine ona göre timar sahibi Venedik süvarileri ile memurlarının tasarruf hırsı ve işkenceleri hiçbir vakit o kadar aşikâr ve hudutsuz olmamıştı. Ve en fenası hiçbir zaman bu sıralarda olduğu gibi yerli ahalinin kendisini Osmanlıların kollarına atmak arzusu o kadar şiddetli olmamıştır. Bilhassa zavallı köylü halk soyuluyor ve her taraftan işkenceye maruz kınılıyordu ⁸⁴. Acaba Kıbrıs'ın ziyaından soñra Venedik'in bütün endişelerine rağmen Girit'te mâkul ve mülâyim bir siyaset yerine, her türlü tasviri güç böyle barbarca idarî bir politika gütmesine âmil olan sebep ne idi. Bunun cevabını bize yine Venedik'in tanınmış devlet adamlarından biri olan Paolo Sarpi veriyor. Sarpi Venedik senyörlerine Girit adasında takip edilecek siyaset hakkında şu tavsiyelerde bulunuyordu; filhakika Girit ve Yunan adalarındaki Rum halkı İstirya ve Dalmaçya'daki Venedik tebasından daha fazla bir saygı ve itibar talebediyorlar

⁸³ Zinkeisen, cilt IV, S. 625-26.

⁸⁴ Aynı yerde S. 726.

fakat Rum sadakatine güven asla câiz değildir. Bunlar kolaylıkla Venedik hâkimiyetini terkedebilirler. Bahusus bunlar da, Osmanlı İmparatorluğuna boyun eğmiş olan diğer bütün Rumlar gibi Türk hâkimiyetine girmeği göz önünde bulunduruyorlar.—İşte *ekmek ve sopa onlara vermeye borçlu olunan her şeyin hepsi budur. İnsanlığı daha iyi bir fırsat için saklamalıdır*⁸⁵.

Bu makyavelist siyasetin bir çok taraftarlarının tahripkâr tesirleri ile 17. asrın ilk yarısında uzun bir sükûnet devresinde harabiyet ve harice karşı kudretsizlik yüzünden tesellisiz bir duruma giren Girit adası artık uzun zaman Venedik'in hâkimiyetinde kalamazdı. Çünkü evvelce de işaret ettiğimiz gibi daha İstanbul'un Türkler tarafından fethi sıralarında Venedik'in şarktaki nüfuzunu ve dördüncü haçlı seferinde kazandığı toprakları ile beraber Girit adasının da mukadderatı kapalı bir şekilde mevzu-bahs olmaya başlamıştı. O zamana kadar daha ziyade bir kara devleti mahiyetini arzeden Osmanlı devleti artık yavaş yavaş adalar denizi sahilleri boyunca, cenuba, Suriye ve Yunanistan'a doğru genişlemeğe başlayınca, Venedikliler ile Osmanlılar arasında menfaat çarpışmaları da o nisbette önüne geçilmesi imkânsız bir durum aldı. XV. asırda Akdeniz'e hâkim olmak yüzünden bu iki devlet arasında çıkan muharebeler müteakip asırlarda da vukua geldi. Hattâ Barbaros Hayreddin Paşa gibi değerli amirallerin sevki idaresindeki kudretli donanması ile XVI. asırda Akdeniz'de kat'i hâkimiyetini temin eden Osmanlı imparatorluğu, bu mücadeleler neticesinde hasmı Venedik'i bir hayli hırpalıyarak asrın sonuna doğru onu Kıbrıs gibi bazı önemli üslerinden de mahrum etti. Fakat Türk devletinin hâkimiyeti altına, Trablus, Tunus, Cezayir ve garbî Yunanistan denizyolları üzerinde bulunan Girit adası gibi mühim deniz üslerinin alınmamasından ötürü bu denizlerdeki üstünlük ancak muayyen bir devre (1538-1571) münhasır kaldı. Binaenaleyh adalara Akdeniz'in en önemli sahillerine sahip ve hâkim olan Osmanlı imparatorluğu bir Türk denizi haline koyduğu doğu Akdeniz'de mutlak egemenliğini tehdit ve ihlâl eden ve aynı zamanda ticaret filosuna ve onu koruyan donanmasına mühim bir üs vazifesini görebilecek Girit gibi bir adanın rakibi olan Venedik'in elinde kalmasına uzun zaman seyirci

⁸⁵ Zinkeisen, cilt IV, S. 728.

kalamazdı. Bahusus imparatorluğunun merkezine nisbeten yakın olan bu adada Venedik donanmasının bulunması Osmanlı devleti için daimî büyük bir tehlike idi. Binaenaleyh Kıbrıs'ın fethinden sonra Babıali tarafından güdülen siyasetin bu adanın zaptedilmesine yönetilmiş olacağı aşikârdı ⁸⁶. Filhakika bundan evvel Osmanlı donanması Girit'e müteaddit akınlar yapmıştı. Fakat bu taarruzlarda daha ziyade düşmanı hırpalamak ve şaşırtmak gayesi gözetilmiş olsa gerekti. Şimdi ise artık doğrudan doğruya Girit'in Osmanlı hâkimiyeti altına alınması mevzubahs oluyordu. Bunun için de müsait bir zamana intizar edilmekte idi.

Bu keyfiyet nitekim I. Ahmed ile devlet ricali arasında vukubulan bir konuşmadan da anlaşılmaktadır. 1610 senesinde Yenica-miin (bugünkü Sultan Ahmed Camiinin) inşası esnasında padişahın çadırında, orada hazır bulunan devlet ricalinden Evliya Efendi ve Üsküdarî Mahmud Efendi taraflarından Girit adasının zapt-u- teshiri şu temenniler ile izhar edilmişti: "padişahım nüvid-ülgaza idüb bir diyarı fethedin anın cümle imaratını mahsulat cizyesini bu camii şerifinize vakfedin... ne olaydı padişahım siz de Akdeniz' deki Girit ceziresini alıp İstanbul'dan Mısır'a giden tüccar ve züvvarı ve haccacı müslimini seyri küffar gemilerinden pâk ediniz..., Fakat o zaman bu fikir Venedikle olan barışı gözönünde tutan padişah tarafından şöyle bir mutalâa serdi ile reddedilmişti,,.... sulhe mugayir iş işlemek lâyıkı sünneti Muhammedi değildir. Bahusus Anadolu'da Kara yazıcı, Said Arab, Kalender oğlu, Cennet oğlu gibi celâliler hasmı kavimizdir., ⁸⁷.

Gerçekten Viyana kapılarından Hind sularına ve Kafkaslardan Fas, Tunus ve Cezayir'e kadar uzanan muazzam bir devletin haricî ve dahilî gâilelerden emin olmadıkça Girit seferi gibi tehlikeli bir oyuna girişmesi kötü neticeler doğurabilirdi. Bahusus böyle bir sefer ancak üstün deniz kuvvetleri ile mümkündü. Halbuki bu zamanlarda bazı başarılarla rağmen donanmanın vaziyeti Venedik deniz kuvvetlerine üstün bir durumda bulunmıyordu. Nihayet devlete azîm insan ve para kaybına mal olan Rodos ve Kıbrıs gibi adaların kolaylıkla fethedilmemesi nazarı itibara alındığı takdirde, bu iki adaya göre daha uzak bir mevkide bulunan ve bir

⁸⁶ Beyke, Kandiye muharebesi S. 114 Alman erkânı harbiyesinin külliyyatı (Ahmed Refik, Köprülüler S. 46 ya göre).

⁸⁷ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Cilt II, S. 160.

çok müstahkem kaleleri ihtiva eden Girit adasının da fethi her şeyden evvel zamana mütevakkıftı. Fakat anlaşılın Osmanlı devletini bu sefer teşebbüsten alıkoyan asıl âmil bunlardan ziyade komşularına karşı duyduğu güvensizlik olsa gerekti. Nitekim Babîâlinin haklı olarak bu endişesi Venedik'in Türklere karşı durumunu kırılı üçüncü Filip'e 1619 senesinde yazdığı bir mektupta inceliyen Venedik nezdindeki İspanya sefiri Cueva'nın da gözünden kaçmamıştı. Bilhassa tahriratında bu noktaya da temas eden İspanya sefiri, ancak Osmanlı devlet ricalinden birinin ağzından işitebileceğimiz şu şayanı takdir mütalâayı dermeyan ederek bihakkın Osmanlıların Girit hakkındaki fütuhât teşebbüslerine tercüman olmuştu. "... Türkler plânlarına Venedik deniz kuvvetinin bâzı mukavemetler gösterebileceğini pek âlâ biliyorlar ve bu sebepten onların amacı bu deniz kuvvetini zaiflatmaya yönetilmiş olmasıdır. Eğer onlar kendilerini İran tarafından emin görebilmiş olsalardı, gerçekten Girit'e karşı bir teşebbüse girişeceklerdi. Çünkü onlar garp korsanlarının tacizatından ancak bu korsanlara elverişli bir sığınak olan bu adaya sahip olmak suretiyle kurtulabilirler. Bir defa bu önemli mevkiin sahibi olduktan sonra onlara, tek mil düşman gemilerinin Yunan adalarına girişini önlemek için, yalnız Girit'i Cerigo adasından ayıran deniz kısmını korumak kâfidir,"⁸⁸. Bundan sonra Cueva mektubunda Türklerin Girit'e muhtemel bir teşebbüsünden endişeye düşen Venedikliler hakkında sonradan olayların da kendisine hak verdiği şu isabetli fikirleri ileri sürmüştü: Venedik belki de hristiyan devletlerin yardımından emin bir çehre takınarak Türkiye'yi bu teşebbüsünden vazgeçirmeğe çalışacak, fakat onun bu tavrına inanılmıyacak, bu sebepten Venedik'e kalan yegâne çare para yâni hediye suretiyle Türkleri Girit'in fethinden vazgeçirmektir⁸⁹. Filhakika Venedik elçisi Cantarini bilâhare bu diplomatik tedbire baş vurarak sadaret kaymakamına karşı hristiyan devletlerinin müşterek yardımını ileri sürünce, sadaret kaymakamı elçiye müstehziyane bir eda ile yalnız isme göre korkunç olan hristiyanlık kuvvetinizden bahsettiğiniz zaman gülmek istiyorum, cevabını vermişti⁹⁰. Sonunda Osmanlı devletinin bu siyasi tehditlere ehemmiyet vermediğini

⁸⁸ Zinkeisen, Cilt IV, S. 193-195 ve Daru, Hist. de Venise, C. VI, S. 221 ilh.

⁸⁹ Zinkeisen, C. IV, S. 195.

⁹⁰ Aynı eserde S. 563.

gören Venedik devleti, evvelce İspanya sefirinin doğru olarak tahmin ettiği gibi para yâni hediye sunmak yolunu çar ve nâçar tutmak mecburiyetinde kaldı⁹¹. Gerçekten bu usule baş vuran Venedik cumhuriyeti hattâ bidayette muvaffak bile oldu.

Osmanlı devleti ile Venedik arasında Girit adasından dolayı gayrı mahsus bir gerginlik mevcut olmasına rağmen her iki devlette bu zahiren mevcut olan dostluğu devam ettirecekleri yerde korsanlık ile meşgul oldular. Bu faaliyetin er veya geç aradaki dostluk münasebetlerini sekteye uğratacağı aşikârdı ve nitekim IV. Murad zamanında böyle bir hâdise bu iki devlet arasında bir harbin çıkmasına sebebiyet vermek üzere idi. Cezayir ve Tunus korsanları Girit adasını talan edip aldıkları mal ve esirler ile birlikte dönerlerken, körfezde bulunan Venedik donanmasının taarruzuna uğrayınca, derhal Avlonya limanına sığınmak mecburiyetinde kaldılar. Venedik donanması ise bu korsanların gemilerini yalnız almakla iktifa etmedi, aynı zamanda Avlonya limanını topa tutarak kalenin minare ve bazı mevzilerini tahrip etti. Bu hâdise üzerine IV. Murad derhal İstanbul'da Venedik balyozunun hapsedilmesini ve mevcut anlaşmayı ihlâl eden Venedik devleti ile ticari münasebetlerin kesilmesi için de Spelet iskelesinin Venediklilere kapatılmasını ve sefer hazırlıklarına başlanmasını emretti.⁹² Anlaşılan Venedik hükümeti bu hâdisenin bir harbe müncer olacağını evvelce belki de tahmin etmemişti. Zira Osmanlı devleti bu sırada İran ile harp halinde bulunuyordu. Fakat IV. Murad'ın aldırıldığı bu tedbirler üzerine vaziyetin ehemmiyet ve nezaketini kavrayan Venedik cumhuriyeti nihayet uzlaşma yolunu tutmak zorunda kaldı. Çünkü Venedik'in Osmanlılar ile bir harbi göze alması belki de ona Girit'in elden çıkmasına vesile olabilirdi. Bu sebepten Venedik bir anlaşmayı tercih ve eski âdetleri üzere balyozları elile mal arzedip af ricasında bulundular⁹³. Ve sonra da 45 bin flori tazminat vermeği taahhüt ettiler. Her ne kadar bu esnada IV. Murad'ın beklenilmeyen ölümü ve yerine Sultan İbrahim'in

⁹¹ Bu eserin (106) numaralı haşiyesinde.

⁹² Tarihi Naima, Cilt, III, S. 415—16 ve cilt, IV, S. 57. Keza Hammer, Osmanlı tarihi 48 inci kitap, Mehmet Ata tercümesi, S. 281—3. Hattâ IV. Murad Bağdad'dan aydetinden sonra, donanma tedariki işleri ile bizzat yakından alakadar olarak Venediklileri te'dip emelinde bulundu. (bk. Naima, III, S. 430.

⁹³ Naima, cilt, IV, S. 57.

tahta cülûsu üzerine Venedikliler vaidlerini yerine getirmek istemediler ise de,⁹⁴ sadrazam Kara Mustafa Paşa'nın sarsılmaz metin iradesi karşısında bir defa daha hesap ve tahminlerinde aldandılar. Nihayet beş bin flori daha fazla vermeği kabul ederek sebebiyet verdikleri Avlonya hâdisesinin kapanmasını ve yeniden Osmanlılarla dostluk münasebetlerinin kurulmasını sağlamaya muvaffak oldular.⁹⁵ Mamafih bu tarihten itibaren Babıalinin Avlonya hâdisesinin intikamını Girit'e saldırmak suretiyle alacağı düşüncesi Venediklileri her zamankinden fazla telâşa düşürmeğe başladı. Her defasında Osmanlı donanmasından bir kaç gemi Çanakkale boğazı haricinde göründükçe, Venedik'te Girit'in tamamen elden çıkacağı zehabı hâsıl oluyordu. Zaten evvelce de söylediğimiz gibi Osmanlı devletinin an'anevî siyaseti hıristiyanlığın bu son kalesi olan Girit'in fethini daima göz önünde bulunduruyordu.⁹⁶ Zahirde kapanmış gibi görünen Avlonya hâdisesi de bu siyasi emelin tahakkukuna gerçekten bir hız verdirmişti. Bu olayın intikamının alınması Sultan İbrahim'den talebedilmesi de⁹⁷ bunu açıkça te'yit ediyordu. İşte henüz bu siyasi olayın yankıları devam ettiği ve acısı tamamen unutulmadığı bir sırada, Sünbül Ağa hâdisesinin vukuu, hattı zatında pamuk ipliği ile bağlanmış olan bu dostane münasebatın derhal kesilmesine ve Osmanlılar ile Venedikliler arasında mukarrer olup da bugüne kadar önüne ancak güçlük ile geçilebilen bir harbin çıkmasına vesile oldu. Ve buna bu seferde Avlonya hâdisesinde olduğu gibi⁹⁸ Venedikin Osmanlı devletine karşı öteden beri takip edegeldiği iki yüzlü

⁹⁴ Aynı yerde, cilt, IV, S, 57; Hammer, 48 inci kitap, S. 282 «Padişahım Bosna hazinesine senevî 50 yük akçe İspeletten hasıl olur» fikrini ileri süren ricali devletten bazılarına cevaben IV. Murad «Venedik melâininden ahz'u intikam muradımdır. Ol akçeden geçtim bu babda bana kim arzederse kendi havası muktezasıdır başın keserüm deyu buyurmuşlardır» (Naima cilt, III, S. 416).

⁹⁵ Naima, Cilt, IV. S. 57—58; Hammer, Kitap 48; S. 284.

⁹⁶ Zinkeisen, cilt, IV, S. 566.

⁹⁷ Aynı eserde S. 567—68. Hammer kitap 49, S. 55. Silâhdarlarla Kaptan Paşa çoktan beri Venedik'e ilânı harp edilmesini teşvik ediyorlardı (Hammer fransızca nüshası, cilt, X. S. 95 ve 124 v. devamı).

⁹⁸ Hakikaten Hammer mütercimi M. Atanın (Hammer Tarihi, kitap 48, S. 282) de bir numaralı haşiyede haklı olarak dediği gibi, asıl hilâfî muahede olan şey Cezayir donanmasının Avlonya limanına kabulü değil, bilâkis Osmanlı limanındaki berberî gemilerinin vurulmasıdır.

siyaset âmil oldu. Sünbül Ağa'yı Mısır'a götüren küçük bir gemi kafilesinin Girit'te pusuya yatmış olan Malta korsanları tarafından bu ada civarında taarruza uğraması ve sonra da gasp edilen eşyanın Girit'te satılması üzerine bu sıralarda haricî gailerden tamamen uzak bulunan Osmanlı devleti de, Venedik'e karşı harb açmak zorunda kaldı.⁹⁹ Bu suretle başlayan ve bir çeyrek asır devam eden harp uzun, güç ve aynı zamanda şarkta Venedik hâkimiyetinin ölüm ve dirim mücadelesinin başlangıcı oldu¹⁰⁰. Malta seferi bahanesi ile silâhdarlıktan kaptanı deryalığa çıkarılan Yusuf Paşa kumandasında Girit'te Hanya civarında karaya çıkan Osmanlı ordusu tamam 54 gün süren bir muhasaradan sonra Hanya kale-sini almağa muvaffak oldu.¹⁰¹ Bidayette elde edilen bu seri başarıların tevlit ettiği ümidin hilâfında harp Venedik donanmasına karşı koyacak üstün Osmanlı deniz kuvvetlerinin bulunmaması,¹⁰² sonra da devletin haricî ve dahilî gailer yüzünden yardım hususunda gereken tedbirleri almakta gösterdiği ihmâl ve tekasül,¹⁰³ nihayet var kuvvetile teçhiz ettiği büyük donanmalar ile Çanak-kale boğazını ablukaya muvaffak olan Venedik'in deniz tariki ile Girit'e kuvvet, malzeme ve erzak gönderilmesine mâni olmak hususundaki gayreti yüzünden uzamış ve Girit adası da "devleti âliyyenin talimhanei harbisi hükmüne,"¹⁰⁴ girmişti. Fakat Bozca ve Limni adalarını zapta¹⁰⁵ ve Çanakkale boğazını ablu-kaya muvaffak olan Venedikliler denizlerde kazandıkları bu üstün duruma rağmen, Osmanlı imparatorluğunu ne Girit adasının fethin-den vazgeçirmeğe ve ne de müşkül bir vaziyette bulunan Girit'teki kuvvetleri tarafından diğer kalelerin teker teker alınmasına

⁹⁹ Naima, cilt, IV, S. 88—90; Hammer kitap 49 S. 55; Mustafa Nuri, Netayicülvukuat, ikinci tabı, İstanbul, 1329 ikinci cilt, S. 55.

¹⁰⁰ Zinkeisen, cilt, IV, S. 728.

¹⁰¹ Naima, cilt, IV, S. 112—145, Hammer kitap 49 S. 56—57 ve 64—69.

¹⁰² Tarihi Cevdet, tertibi cedit, İstanbul, 1309, ikinci tabı cilt I, S. 151 v. d.

¹⁰³ Naima, cilt IV, S. 255; Hammer, kitap 49, S. 95—96. Bu müellife göre İstanbul'da çıkan karışıklıklar Cezire'de Osmanlılar aleyhine zuhur edebilen her türlü hadisattan ziyade Kandiye kalesi muhasarasının devamını müşkülâta dü-şürdü (aynı eser. S. 95).

¹⁰⁴ Netayicülvukuat, cilt, II, S. 56; Naima, cilt, IV, S. 157—58, 161, 167, 170, 174.

¹⁰⁵ Naima, cilt, IV, 187, 200.

mâni olamadı. Sadrazam Mehmed Paşa'nın hasedine kurban olarak öldürülen Hanya fatihi Yusuf Paşa'dan daha sonra Girit'deki kuvvetlerin başına Budin valiliğinden mazul meşhur Deli Hüseyin Paşa serdar nasbedildi. Hüseyin Paşa kendi gayret ve teşebbüsü ile giriştiği harekât neticesinde Kisamo, Üstürni, Apukuron, Granbosa ve Resmu gibi mühim bir çok kaleleri fethetme muvaffak oldu.¹⁰⁶

Diğer taraftan Venedik'te donanmasının 1656 senesinde Çanak-kale boğazında kazandığı başarılarından sonra üç esaslı mühim noktayı göz önünde bulundurmaya mecburiyetinde kaldığı anlaşılıyordu. 1) Karada ve denizlerde harbin sevk ve idaresi, 2) sulh yapmak için mütemadi teşebbüsler, 3) Avrupanın diğer devletlerinin bu mücadeleye iştirakini temin etmek¹⁰⁷.

Filhakika devlet dahilen karışıklık içinde iken çıkarılan donanmanın da Çanak-kale önünde vukubulan mağlûbiyeti Limni ve Bozca adalarının düşman eline geçmesi İstanbul'da pek fena bir tesir uyandırmıştı. Fakat ertesi sene altı ayda yeni donanma meydana getirildi. Ve bir yıl sonra da kaybedilen bu iki ada tekrar Osmanlılar tarafından geri alındı. Bu Venedikliler için ağır bir darbe oldu. Bundan sonra bu devlet kendini kolay kolay toplayamadı. Ve daha ziyade harbin mukadderatını muharebenin sevk ve idaresine, bir uzlaşmaya ve nihayet başta Fransızlar olmak üzere Avrupa devletlerinin yaptığı yardıma bağladı.¹⁰⁸ Kara ve deniz sahalarında muvaffakiyet şansını kaybeden Venedikliler uzlaşma sahasında da hiç başarı elde edemediler.¹⁰⁹ Fakat Fransız-

¹⁰⁶ Naima, Cilt, IV, S. 180, 189-90, 191, 196, 202-7. Bundan sonra serdar meşhur deli Hüseyin Paşa Kandiye'nin muhasarasına girişti (aynı yerde S. 232-230, 234).

¹⁰⁷ Zinkeisen, Cilt, IV, S. 994-5.

¹⁰⁸ Aynı yerde; Netayicülvukuat, Cilt, II, S. 67; Naima, Cilt IV, S. 283-5, 288, 304.

¹⁰⁹ Gerçekten Girit harbi başladığı andan itibaren Venedikliler bir taraftan müdafaa ve muharebeye kıyam ve diğer taraftan da barışı temin etmeğe çalışıyorlardı. Nitekim Bozca ve Limni adalarının zaptından maksat da sırf İstanbul'u taziyet ile Girit ceziresini ve hiç olmazsa daimî muhasarada bulunan Kandiye'yi muayyen bir para mukabilinde kurtarmak için daima arzı istida etmek idi (Netayicülvukuat, C. II, S. 59, 67-8). Sadrîâzam Fazıl Ahmed Paşa'nın Girit'e geçmesiyle daha ziyade korku ve endişeye düşen Venedikliler tekrar sulh teşebbüslerine giriştiler. Elçi Kandiye kalesi vergisi olarak senevi 25 bin altın vermek üzere sulha kavuşabilmek için padişaha ve vükelaya başvurdu. IV. Mehmed'in serdar, Ekrem'e Girit hakkında gönderdiği hattı hümayuna

lar ile birlikte diğer hıristiyan devletlerinin Venedik'e yardıma koşmaları da harbin ve dolayısıyla Girit'in mukadderatı üzerinde büyük bir değişiklik yapamadı. Yalnız Kandiye kalesinin alınmasını bir müddet için geciktirdi.¹¹⁰

Avusturya ve Erdil gailelerini dilediği şekilde halletmeğe muvaffak olan Osmanlı imparatorluğu nihayet bir kangren halini alan bu Girit harplerine son vermek gayesi ile oraya sadrîâzam Fazıl Ahmet Paşa'yı gönderdi. Venedikliler, Kandiye kalesini kurtarmak için yaptıkları bütün teşebbüslerinin neticesiz kaldığını görünce serdarı Ekrem'in kumandası altında Osmanlı kuvvetlerinin iki-buçuk sene süren mütemadi baskınına daha fazla dayanamıyarak sulh teklifinde bulundular. Her iki taraf murahhasları arasında 30 Ağustos'ta başlayan müzakereler 6 eylül 1669 (9 rebiülâhır 1080) tarihinde 18 maddelik bir anlaşma ile sona erdi. Paliocastro adı ile tavsif edilen bu barış mucibince Venediklilerin elinde kalan Suda, Karabusa ve Spinalonga kaleleri¹¹¹ müstesna tekmil Girit adası Türk hâkimiyeti altına girdi.¹¹² 1670 senesi şubatında evvelce

---

bakılacak olursa Venedik elçisi bu barış teşebbüslerinde kısmen muvaffak bile olmuştu (aynı eserde S. 77; Raşit Tarihi, C. I, S. 215; Silâhdar Tarihi, C. I, S. 426). Fakat Fazıl Ahmed Paşa hünkâra ve devlet ricaline gönderdiği ikna edici cevapları sayesinde Venediklilerin bu muvaffakiyet vâd eden sulh teşebbüslerini tekrar suya düşürdü (Raşit Tarihi, C. I, S. 214, 215; Silâhdar, C. I, S. 450-453, 465-6, 482-3, 487-491, 491-2, 494-8, 511-13). Yukarıda metinde de görüleceği gibi bu gayretlerden yılmıyan Venedikliler, Fazıl Ahmed Paşa ile, Kandiye'yi kurtarmak için, neticesiz teşebbüslere girişmişlerdi (Raşit Tarihi, C. I, S. 213, 215, 224; Silâhdar Tarihi, C. I, S. 398-99, 412, 415, 420, 422, 454-8 ve 500) Venedik tarafından müteaddit defa yapılan bu sulh teşebbüslerinin reddedilmesinde her halde Çanakkale boğazını abluka ettiği sırada Venedik donanmasının durumunu ve bilâhare de Kandiye kalesinin feci halini anlatan ve gösteren resmî vesaikin de (bk. Naima Tarihi, C. IV, S. 282-3; Raşit Tarihi, I, S. 192; Silâhdar Tarihi, C. I, S. 458-60) bir te'siri olsa gerektir.

¹¹⁰ Raşit Tarihi, C. I, S. 236-7.

¹¹¹ Suda ve Spinalonga kaleleri bilâhare 1127 senesinde Venedik'e karşı açılan Mora seferi esnasında Kandiye ve Hanya muhafızları ile Bosna gazileri tarafından fethedildi. (Raşit Tarihi, IV, S. 147-151); keza Costounet des Fosses, S. 40-1, Granbosa kalesi de 1692 senesinde Türklerin eline geçti (bk. aynı yerde. S. 40).

¹¹² Raşit Tarihi, C. I, S. 239-241; Silâhdar Tarihi, C. I, S. 517-523; Zinkeisen, C. IV, S. 995-6. Juchereau, de saint Denis, l'Histoire de l'Empire Ottoman, Paris. cilt I. (S. 156) da dediği gibi Girit'in elden çıkması Venedikliler için bahri ve ticari inhitatlarına doğru büyük bir adım oldu.

sulh murahhası olan Venedik elçisi Luigi Molino muahedenin tasdik edilmiş şeklini henüz Kandiye şehrinde bulunan sadriazama sunduktan sonra padişahın o esnada bulunduğu Edirne şehrine hareket etti.¹¹³ Bu suretle her iki memleket arasında 25 sene süren harpler nihayete ererek tekrar barış iade edildi.

Paliocastro muahedesi ile dört buçuk asır Girit adasında yalnız sömürgeci bir zihniyetle hüküm süren Venedik hâkimiyeti ve onun keyfi idare sistemi kalkarak yerine Avrupalıların yakın zamana kadar müstemlekelerinde bile tatbikine güç yanaştıkları munsif ve adilâne bir hükümet idaresi, yâni Türk hâkimiyeti kaim oldu. Bu hâkimiyet, dinî taassup ve gayretle hakikati gizlemeğe çalışan Des Fosse'un iddia ettiği gibi, hiç bir zaman Girit için meşum olmadı¹¹⁴. Muhakkak olan bir şey varsa o da, Venedik'in müstebit idaresinden bizar kalan Girit ahalisinin Türk idaresine karşı çoktan beri bir sempati beslemiş ve onu istemiş olmasıdır. Venedik idaresinden kaçan Girit halkının islâm ve Türk topraklarına tercihan yaptıkları muhaceretler, Venedik devlet adamlarından Sarpi, Garzoni ve Morosini'nin Türk idaresine karşı Giritlilerin gösterdiği alâkayı itiraf eden vesikaları ve nihayet yerli halkın bir esef duymaksızın sevinç ve gizli zafer hisleri ile Venedik gemilerini Kandiye'den uzaklaşıp kayboluncuya kadar seyretmeleri¹¹⁵, bunu bâriz bir şekilde ispat etmektedir. Hariçten bilhassa Cenevizlilerden ümitlerini kestiktikten sonra Türkleri hatırlamış olan Giritliler¹¹⁶ bu ümitlerinde aldanmadıkları gibi Osmanlı kuvvetleri Girit'e ayak bastığı andan itibaren de imparatorluğun hususî bir muamelesine mazhar oldular. Ve fethden sonra da bu hususiyeti muhafaza eden Girit adası Osmanlı devletinin mümtaz eyaletlerinden biri olarak kaldı. Daha ilk zamanlarda Girit adasında serdar Yusuf Paşa'nın aldığı akilâne tedbirler sayesinde Osmanlı kuvvetleri ile adanın yerli ahalisi arasında çok çabuk bir anlaşma husule

¹¹³ Raşit Tarihi, C. I, S. 250-1; Silahtar, C. I, S. 529; Zinkeisen, C. IV S. 1000.

¹¹⁴ Des Fosses S. 43; bu müellife göre, «La Conquête turque a été pour la Crète une période néfaste.»

¹¹⁵ «On comprend que Les Grecs Candiotes,... aient comme tendu la main aux Turcs pour les aider à prendre pied dans l'île, qu' ils aient vus sans regret, avec un sentiment même de joie et de secret triomphe, à éloigner et disparaître à l'horizon la flote.... (Perrot, S. 151).

¹¹⁶ Des Fosses, S. 37; Perrot, S. 151.

فان يكون دفتر بخيره او نفيه •

فان يكون باج بازار

غيره من كل كلمة ويا كنت هو يكون اوج الفخه الله
 وصانعه ثيون وبني كلمة برزجه وبني فوزين
 رايحه الله • وفتاب بوع ان لعه ثيون وبني كنور
 ابكي ثيون برانجه وصغير بوع ان لعه برصغردن
 درت الفخه الله • وكران وكر قظر صانله
 بكوني الفخه صانان دن وبكوني الفخه دهي لان دن الله
 وكران بر صانله صانان دن سكان الفخه والان دن
 دهي سكان الفخه الله • وجانور بوع ان لعه بكوني
 الله • وبرخام كون دن برانجه ودر لكون ريس دن برانجه
 وبريونك بغدادى صانله ابكي الفخه • واربه وجردن
 علف صانله برانجه الله • بقله ونخود ومرجهك
 بغدادى كيدر • وشضار بله بالو وباع صانله
 بو كندن ايكشوا الفخه الله • وخارج دن شمسه
 وكوبره صانله ايچون بولك ابلاه خمركله هو بكوني
 در دن الفخه الله • وعرب قول وجار به ي كلمه هو
 اون بشوا الفخه الله • ودر يادن مي بله اون وبعدر
 كنور سوبوزان اورو هو فطارده • ايكشوا الفخه الله
 ومي بله ار به كلار قدره بكونه ايكشوا الفخه فطار به الله
 ودر يادن عمر كله بر فوجين سكان الفخه الله •
 ومي به حذمت ايدن انجيد بر حاصل بله وكنور
 مورس هي موزردن بر موزرين كندولري
 ق موزري مير بولك وند •

geldi. Serdar Yusuf Paşa kendisine reaya ve bilhassa çoluk çocuk ve kadınları getiren gazilere en'âm ve ihsan ederek bunları azat etmek "ve ihraki memalik ve katlı eşcar ve katli esirden,, askeri menetmek suretiyle yalnız halkın sempatisini değil hattâ onların bilfiil yardımlarını bile kazandı. Bu adilâne kararı duyan memleket ahali her taraftan zahire getirmeğe ve adanın Türk askerlerinin eline düşmesini arzu etmeğe başladılar¹¹⁷. Osmanlı imparatorluğunun bu haktmane ve aynı zamanda âdilâne idaresi kısa bir zamanda Türklerin eline geçen Hanya şehrinde ve müteakiben de Kisamo, Spirni, Apokurun, Granbosa, Resmo ve en nihayet Kandiye gibi irili ufaklı köy kasaba ve şehirlerin fethinde de görüldü. Daha Hanya'nın tesliminden evvel bu meseleyi görüşmek üzere serdarın huzuruna gelen biri Venedikli diğeri Rum olan arabuluculara Yusuf Paşa ". . . ehli şehre dahi mal ve ayal ve hanelerine kimse alâka etmeyüb herkes emlâkinde âsude hâl olub sair reayayı memaliki mahrusa gibi geçineler deyu,, emir vermiş ve sözünde durmuştu¹¹⁸. Hakikaten taraf taraf çıkarılan birer çorbacı bölükleri ile sokaklar ve pazar mahalleri yağmadan hıfz ve reayaya teaddi eden elebaşlar te'dib olundu. Tellallar vasıtası ile "herkese icazetdir emlâkine mutasarrıf olub sâyeyi zıllullahide huzur eylesun,, diye nida olundu ve ehli şehir bundan sonra "seyf havfından emin olub her biri kendi âlemlerinde âsude hâl,, oldular¹¹⁹. Aynı şekilde Kandiye halkı da kendilerine şehrin muhasarası esnasında sadrîâzam Fazıl Ahmet Paşa tarafından vad edilen hüsnü muameleye nail oldu¹²⁰.

Osmanlı hâkimiyeti altına giren Girit adası merkezi Kandiye olmak üzere mümtaz bir eyalet şeklinde imparatorluğa bağlanarak Kandiye, Hanya ve Resmu sancaklarına ayrıldı.¹²¹ Adada can, na-

¹¹⁷ Naima cilt, IV, s. 119, 120. Meselâ Kisamo kalesi alındığı zaman civarındaki Granbosa kalesi istirdat olunmamış, fakat kalenin içinde bulunan reayanın kendilerini rencide eden Venedikliler şikâyete gelmeleri üzerine bu kalenin zabtına girişilmişdi (Naima, cilt, IV, s. 199).

¹¹⁸ Aynı eserde s. 143,

¹¹⁹ Aynı eserde s. 144.

¹²⁰ Yorga, N., Geschichte des osmanischen Reiches, Gotha 1913 cilt, IV, s. 138.

¹²¹ Des Fosses s. 43, Juchereau, cilt, I, s. 159. Perrot'ya göre (s. 153-154) Girit adası bidayette 4 paşalığa ve çok geçmeden de 3 sancağa ayrıldı ve bu paşalardan bir tanesinin diğerlerine nazaran daha nüfuzlu ve onların üzerinde

mus ve mal emniyet altına alındığı gibi, umumî emval ve emlâke de asla dokunulmadı ve memleket bu suretle hasar ve harabiyetten kurtuldu. Yine bu sayede Girit adası asırlarca mutahassır kaldığı bir sulhu sükûna kavuştu. Adanın yerli ahalisinin ekseriyetini teşkil eden Rumlar da imparatorluğun sâir yerlerinde yaşayan vatan-daşları gibi aynı hak ve imtiyazlara sahip oldular. Türkler daha Girit'e ayak bastıkları günde yerli ahalinin din ve mezhep işlerine karıştırmayarak onları dinî merasimlerini ve ruhani müesseselerini ifada tamamen serbest bıraktılar. Dinî bakımdan böyle mutlak bir hürriyete sahip olan Giritlilere aynı zamanda her türlü tetkik ve nezaretten vareste olarak mektepleri ile âdet ve göreneklerinin tanzim ve idaresi hususları da kendilerine bırakıldı. Ana dilleri her türlü müdahaleden masun kaldı. Osmanlılar, ihtida etmek suretiyle izdivaçları altına giren yerli Rum kadınlarından doğan çocuklarına anneleri tarafından Rumca olarak hitap ve terbiye edilmesine karşı bile kayıtsızlık gösterdiler ve zamanla şehir, kasaba ve köylerde karışık olarak oturan İslâm ve Hıristiyan halk arasında böylece konuşulan dil türkçe değil rumca oldu.¹²²

Osmanlı devleti Kandiye kalesinin fethinden sonra artık imparatorluğun hâkimiyet sahasına tamamen girmiş bulunan Girit adasında da, evvelce fethedilen memleketlerde olduğu gibi, sünneti senniye muktezası rûsu cizye ve erazi tahriri işinin yeniden ele¹²³ alınmasını bir fermanla emretti. Bu ferman mucibince fıkıh kitap-

---

bir nevi kontrol selâhiyetini haiz olduğu ileri sürülmektedir. Bu hususlara dair ne arşivdeki vesaikte ve ne de vak'anüvis tarihlerinde bir kayda tesadüf edilmemiştir. Girit'in fethinden itibaren mühimme defterlerinde ve vak'anüvis tarihlerinde daima Kandiye, Hanya ve Resmu'nun isimleri geçmektedir. Kandiye eyaleti ve Hanya muhafızlığına vüzerâ rütbesini haiz olanlar tâyin edildiği gibi bazen Resmu'ya da bu rütbeyi haiz bir şahsiyetin nasbedildiği de görülmektedir. Fakat Hanya muhafızlığının rütbesi mirimiranlık olarak da geçmektedir. Ve yine bu muhafızlıkların bazen ikisinin ve bazen de üçünün bir elde birleştirildiği de arşiv vesikalarında ve vak'anüvis tarihlerinde tesadüf edilmektedir. Son zamanlarda bilhassa Yunan ihtilâli sırasında her üç muhafızlık Kandiye muhafızlığının uhtesinde birleştirilmiş ve bu tarihten itibaren bu usulün câri olduğunu görmekteyiz.

¹²² Juchereau, cilt, I, s. 156.

¹²³ Evvelce 1057 senesinde Hanya muhafızlığına tâyin olunan vezir Mustafa Paşa hizmetinde Şaban Efendi namında birine Girit defterdarlığı verilerek tarafı saltanattan fetholunan nahiyelerin tahriri emredilmişti. O vakit Girit'teki Osmanlı kuvvetlerinin serdarı Deli Hüseyin Paşa «henüz tamamen cezireye

larında gösterilen şer'î kaide esas tutularak Girit adasına yapılan tahrir de ¹²⁴ zimmeti kabul etmiş olan reaya iki türlü haraç vermekle mükellef oluyordu. Birincisi rûsu cizye dediğimiz her kefere, den şer'î kitaplarda tasrih edildiği gibi zenginlerinden 48 dirhem, orta hallilerden 24 dirhem ve fakir kazançlılardan 12 dirhem şer'î olmak üzere tarhedilen vergi idi ki ziyade veya noksan talebine asla cevaz yoktu. Kandiye kalesinin fethini müteakip bu usul üzere yapılan tahrir neticesinde 12.700 nefer zengin ve 9850 nefer orta kazançlı ve 4.170 nefer fakir kazançlı olarak cem'an cizye vergisi ile mükellef Girit adasında 26.764 kişi tesbit edildi. ¹²⁵ Osmanlı imparatorluğu Girit adasındaki gayri müslimlerin tasarrufunda bulunan toprakları onların elinde bıraktı. Yalnız toprak vergisi namı ile bir vergi tarhetmekle iktifa etti. ¹²⁶ Ve tekmil adaya şâmil olarak yapılan arazi tahririnde her sancakta şu esas-

---

malik olmadan reayaya istinaaletle beru canibe say ediyoruz» diyerek tahririne rıza göstermedi ise de (bk. Naima, cilt, IV, s. 223, Hammer Ata tercümesi kitap 49, s. 87) bilâhare Kaptan Paşa'nın bu hususta ısrar ettiğine dair haber geldiğinden rebiülevvel ayında Hanya nahiyelerini tahririne izin verip tahririne başlandı. Bu meyanda Hanye'de frenklerle ait çiftliklerin sahipleri olmadığından bu araziler miriye ait olmak üzere kaydedildi (bk. Naima Tarihi, cilt, IV, s. 223-224).

¹²⁴ Bu tahrir o sırada Hanya beylerbeği ve Girit defterdarı bulunan Mehmed Paşa'ya yaptırılmıştır.

¹²⁵ Tapu defteri numara 825. Aynı yerde Girit adasında cizyenin hangi esas üzerine hesap olunduğuna dair bir de izahnamesi vardır ki, buna göre bir dirhem şer'î 14 kırat ve bir kırat da orta büyüklükte 5 arpa tanesi idi. Bu kanun yapıldığı tarihte muteber olan akçe tartılarak 14 akçe bir dirhem şer'î gelmişti. İleride akçenin vezni ne olursa olsun cizye ve haraç almakta ahalinin teamülüne itibar olunmaması ve daima yukarıda gösterildiği gibi ahkâmı şeriyedeki dirhem esas tutulması bilhassa zikredilmektedir (aynı defter ve keza 980 numaralı tapu defteri).

¹²⁶ Bu vergi iki kısma ayrılmaktadır; birincisi ekilip biçilen topraktır. Ormanlık olmamak şartı ile ağaçlık mıntaka arasında ziraat mümkün olan yerlerden ve yemiş ağaçlarının hasılından «haracı mukasama min-el-hums» tabiri ile vazolunup alınan beşte bir vergi idi. Yani Girit reayası ellerinde bırakılan toprağa her türlü zahireden her ne ekerlerse, mahsulünden beş kilde bir kil ve yemiş ağaçlarının hasılından da beş okkada bir okka «Hasılı min-el-hums» alınmak üzere tahrir olundu. Diğer taraftan tasarrufunda bulunan bir araziye ekip biçmeyen bir toprak sahibinden bu toprağın haracı yani vergisi istenmez. Fakat buna mukabil bir senede toprağın iki defa mahsul aldığı takdirde haracı araziye de iki defa ödemek mecburiyetinde idi. İkinci kısım: bağlar ve içinde yemiş ağaçları bulunan bahçeler ölçülüp şeriat hükümlerine göre tâyin

lar üzerine timar ve zeamet tevcih edildi ¹²⁷. Ayrıca bunlardan gayri vilâyeti reaya kanunu mucibince bazı mevadtan vergi tarholundu. Gümrük resminde de yine ahkâmı şer'îye esas tutularak tanzim edildi ¹²⁸.

edilen ve haracı mukataa olmak üzere her bir cerib (kütübü şer'îyeye göre bir cerib: boyu bir eni altmış zura^cdır ve yedi kabza bir ceribdir). Bağve bahçeden alınan 10 dirhem şer'î vergi idi ki, bunda da cizyede olduğu gibi eksik veya fazla alınmasına cevaz yoktu. Bu vergi bağ ve bahçelerden yapılan istifade şekline bağlı idi. Eğer istifade mümkün olduğu halde sahibi bağ bahçesini işlemezse yine haracını ödemek mecburiyetinde kalıyordu. Fakat bağ ve bahçelerde mahsul mükerrer olarak alınsa haracı toprak vergisinin aksine muzaaf alınmazdı. Diğer taraftan haraca yâni vergiye bağlı topraklar sahiplerinin sarîh mülkü olduğundan alım satım gibi bütün tasarrufata kadirler. Ve öldükleri takdirde diğer malları gibi arazide vârisleri arasında «alel farizei şer'îye taksim olunurdu. Fakat eğer araziye haraç sahibi kaçır yahut elindeki araziye işletmeğe kudreti olmazsa, bu gibi topraklar müzaraa veyahut icare tariki ile başkasına verilir ve hasil olan galleden o arazinin vergisi alınır. (bk. 825 numaralı tapu defteri). Zikrettiğimiz bu rusumu şer'îye'den maada sonradan ihdas olunan bütün vergiler (meselâ rusumu divaniyeden olan ispençe, tapu resmi ağnam vergisi, otlak ve kışlak, yaylak ve tuz rusumu gibi ilh.) Girit ceziresinden bir fermanla tamam kaldırılmıştır. (Aynı tapu defteri).

¹²⁷ 1.000 akçeden 6.000 akçeye kadar 6.000 de dahil olmak üzere kılıç ve 10.000 akçeye kadar 9.999 akçenin 6.000'i kılıç geri kalan her ne ise hisse idi. Yine 10.000 akçe de müstakil kılıç idi. 10.000'den fazlası 20.000'e kadar 20.000 dahil değil hisse idi. Ve tam 20.000 kılıç (zeamet) ve ziyadesi yine hisse idi. Keza Osmanlı imparatorluğu tarafından Girit adası serhat sayıldığı için burada timar zeamet erbabından bedel alınmıyacaktı. Beylerbeği 6.000 akçeye kadar tahvil ve berat vermek hakkına malikti. Fakat 6.000 den fazlası için tahvil etmek ve berat vermek hakkına hâiz değildi. Bu husus merkeze bırakılmış ve bunların devr ve feragı imparatorluğun bütün topraklarında olduğu gibi burada da şiddetle menedilmişti. (820 ve 785 numaralı tapu defterleri).

¹²⁸ Bu kanuna göre hasılattan (galatdan), hububattan ve şireden üşür alındıktan sonra 30'da bir salarya dahi alınır ki bu da 15'te iki kile tutuyordu. Zeytinyağı, pamuk, ketenden, ipek kozasından, bağlardan ve kâfirden bağ alınmış olursa üşür yâni 10'da bir alınır. Keza resm-i urus-u- bakireden bir sene çalışan değirmenden 60 akçe, zeytinyağı değirmeninden senede 40 ve seylâb dolayısıyla 6 ay çalışan değirmenden, çeltik olursa dikten, ipek çarhından ve keremitlikten senede 30'ar akçe, bez çenderesinden suya kurulmuş pamuk çarhından senede 15'er akçe, her kovandan ve her canavardan (domuzdan) iki akçe ve müslümanlar yeni bağ dikse üşür bedeli olarak her dönümden 20 akçe, bulunduğu yeri bırakıp başka yere giden bir reayanın kendisi veya babası çiftini bozup gitmişse ve tahrir esnasında üzerine çift zemin yazılmışsa ve reaya oğlu ise sipahisine ispençeden gayri 300 akçe, çift bozan resmi vermekle mükellefti.

Devrinin gerçekten bu en mâkul ve insafî hükümleri ile Girit adasında yerleşmiş bulunan Osmanlı imparatorluğu Venedikliler gibi burada ne bir cebrü şiddet politikası güttü ve ne de memleketi iliklerine kadar soyup emen sömürgeci bir zihniyet ile hareket etti. Herşeyden evvel memleketin zirai ve iktisadi kalkın-

Yine bir reaya kendi bulunduğu sınır dahilinde işleyecek toprağı olduğu halde bunu yüz üstü bırakıp başka bir sipahi toprağını işletecek olursa bu takdirde biri sahib-i arza ve diğeri sipahisine olmak üzere iki üşür vermek mecburiyetinde idiler. Şiradan üşür alınan yerlerde 70 gün Manapolya (Monopol) tutulur kabulü raiyet etmeyip darülharbe kaçan harbilerin bıraktıkları zeytin ağaçlarını ve sâireyi emri şerifle miriden satın alanlar bu mülklere sahip olup lâzım gelen yere üşrünü verirdiler. Şayet çayır diye tasarruf ettikleri yerler su batağı olup ziraate elverişli yerler değilse bu takdirde mirimiran, şubaşları zuama ve erbabi timar reayadan lâzım gelen üşürleri her ne ise onu alırlar, fakat nakit akçe isteriz diyemezlerdi. Bundan maada Girit'te bir de pazar vergisi kanunu yürürlüğe konmuştu ki, buna göre şehire bir eşya ve mal gelse veyahut şehirden çıksa her yükten 3 akçe, satılık koyun ve keçiden 1 er akçe ve 2 kuzudan bir akçe ve sığır kesilse her bir sığırdan 4 akçe alınır. Keza ekvat ve eğer katır satılsa alan ve satandan 20 şer akçe ve canavar boğazlansa 5 akçe, tilki derisinden 1 akçe, satılan bir yük buğdaydan iki akçe ve arpa, çavdar ve yulaf satılırsa 1 er akçe alınır. Bakla, nohut ve mercimek buğday gibi idi. Kantarla satılan bal ve yağın yükünden ikişer akçe ve hariçten köylere ve şehre satılmak üzere yük ve şarap gelse, her yükten 4 er akçe, arap kul ve cariyesi gelse her neferden 15 akçe alınır. Hariçten gemi ile un ve buğday getirilse her kantarda 2 şer akçe gemi ile getirilen arpadan ise, yükte 2 akçe kantar rusumu ve şarap gelirse bir fıçıdan 80 akçe alınır. Memlehalarda çalışan işçiler elde ettikleri tuzun 60 müzürün bir müzürünü kendilerine alıkoyup geri kalanı miriye ait olurdu. Hariçten pazara çuha getirilip satılsa arşın akçesi olarak 2 akçe alınır, yiyecek kısımdan ve gayriden peynir, bal, sabun ve bunun emsali olan şeyleri satmak icabederse nark için 2 akçe alınır. Hariçten kasab gelip koyun ve sığır boğazlayarak satmağa kalksa, kantar akçesi olarak 4 akçe ve diğere balık veya gayri nesnelere gelip okka ile satılığa çıkarılsa mizan akçesi olarak 2 akçe alınır. İçki yerlerinden şarap satılsa getirip mühür bastırır ve mühür akçesi olarak da iki akçe alınır. Zeytinyağı ölçüsünden litreye mühür bastırılarak iki akçe alınır ve ayarsız litresiz hiç bir şey satılamazdı. Sebzedden her yükte bir akçe ve her hangi bir adam buğday veya arpa getirirse ve damgalı kilesi olmasa bu takdirde muhtesibten kile alıp satsa, her kilede bir akçe ve pazara getirilip satılan pamuk ve ketenden litrede yarım akçe alınır. (Girit tapu defteri nr. 820).

Müslüman tüccarların Girit adasına getirdikleri mallardan üşrünün rubu yani binde 25 i, reayadan üşrünün nısfı yani binde 50 si ve ecnebi hristiyanlardan (harbiden): Şayet tabi olduğu devletin bizim tüccarımızdan ne miktar gümrük alındığı bilinmiyorsa binde 100'ü resmi gümrük olarak alınacaktı. Eğer bizim tüccarımızdan gümrük resmi alınmiyorsa bu takdirde

masını ve dolayısıyla müslim ve gayrı müslim halkın refahını göz önünde tuttu. Adanın yeniden yapılan tahririnde şer'î kitaplara tevfikân eraziden alınan "hasılı minelhums,, usulünü de kaldırdı¹²⁹ yerine "hasıl minelseb'a,, yani yedide bir vergi usulünü koydu.¹³⁰ Ve aynı zamanda Girit'teki bağ sahiplerini sevindirecek şöyle yeni bir karar aldı: evvelce bağların her bir ceribinden alâ itibariyle 120 ve edna itibariyle 100 akçe alınırken bağ sahipleri bu vergiyi vermekte güçlük çektiklerinden "reayanın mutasarrıf oldukları bağlarından hallerine merhameten cerib başına 40 ar akçesi tenzil ve tahfif olunub beher ceriblerinden 80 er akçe,, alınması kararlaştırılarak bu emir yürürlüğe kondu.¹³¹

Osmanlı idaresinde şer'î kitapların reaya yüklediği mükellefiyetler istisna edilecek olursa Girit adasında yaşayan müslim ve gayrı müslim tebea arasında diyebiliriz ki hemen hiçbir esaslı fark gözetilmemişti. Din hususunda tam bir serbestiye de malik olan Girit reayası hak ve hukuklarının korunması ve muhafazası hu-

---

o devletin tüccarının adaya ithal edeceği maldan da gümrük resmi alınmıyacaktı. Yine tüccardan biri malının üzerine «havlu havelan» olmadı veyahut borçluyum dese yemin ettirilir ve ona göre hüküm verilip ondan gümrük resmi alınmazdı. Keza bir tüccar malının bu sene verilmesi lâzım gelen gümrük resmini başka yerde verdiğini söylese ve şayet o yerde hükümetin bir gümrüğü mevcut ise, o zaman tüccara yemin ettirilir ve yemine göre hüküm verilerek gümrük talep edilmezdi. Şayet bir tüccar malının gümrüğünü bir fakire verdiğini söylese bu mal «sevaimden» olmadığı takdirde yemin ettirilir ve gümrük resmi alınmazdı. Fakat reaya malının gümrüğünü bir fakire verdim derse kabul olunmazdı. Girit adasında alınacak gümrük rüsumu hakkındaki bu ahkâm hem müslümanlara hemde hıristiyan tab'aya müstereken tatbik edilecekti. Yalnız bu ahkâmın hiç bir eenebi hıristiyanlar hakkında cari olmayacaktı. Ancak eenebi hıristiyanın birinin getirdiği cariyeye için çocuğumun anasıdır dediği takdirde o cariyeye için bir şey istenmiyecekti. (Tapı def. nr. 855.)

¹²⁹ Bu keyfiyet Kandiyenin fethinden 6 sene gibi çok kısa bir zaman içinde yani 1086 senesi safer ayında vukua geldi (bk. Tapı def. nr. 825).

¹³⁰ Bu değişikliğe amil olan müebir sebep (825 nr. lu tapı defterinde) şöyledir: «Bundan akdem Girid ceziresi mücedleden tahrir olundukda hasılı minel hums tahrir olunub lâkin cezirei mezburenin arazisi münbit olmamağla reaya ziraat ve hiraset eyledükleri hububatları hasılı harcın ihata etmeyüb senede hububatlarının humsundan olan hasılları edada usret çekmeleri ile ziraat ve hirasetden feragat edüb ekseri arazi ziraat ve hiraset olunmamağla mu'attal olduğu mukarrer olmağın ziraat ve hirasete riayet etmeleri için hasılı min-esseb'a tayin olunmak üzere defteri mufassalı getürtüb kaleminle tashih eyleyesün....» (bk. tapı def. nr. 825).

¹³¹ Tapı def. 825. Bu fermanında tarihi 10-20 safer 1086 dır,

susunda da devletin tam bir müzaharetine nail oldular. İmparatorluk burada otoritesini ihlâl ve reayanın hoşnutsuzluğunu celbedecek fena bir idareye hiçbir suretle meydan vermedi. Ahalinin haklı şikâyetlerini daima nazarı itibara alarak mümkün olduğu kadar onlara karşı tatmin ve teskin edici bir iç siyaset takip etti. Kandiyeye muhafızı olan burunsuz Ahmet Paşa'dan 1096 senesinde Cezire halkı ve reayası "rükâbı hümayuna rıfk'ayı iştikâ ve kemâli zulm ve teaddisin inha etmeleri ile paşayı müşarünileyhin tertibi cezası ferman,, ve Kandiyeye muhafızlığına rüzmançeci Esseyid Mustafa Efendi getirildi¹³². Ve yine 1106 senesinde Girit halkı Kandiyeye'de muhafız bulunan vezir Fındık Mehmet Paşa'nın kendilerine yaptığı zülüm ve teaddiden şikâyet etmeleri üzerine Kandiyeye muhafzasına Hanya muhafızı vezir ıspanakçı İsmail Paşa tayin edildi. Ve keyfiyetin mahallinde tahkikine dergâhı âli kapıcı başı ağalarından Halepli Ahmet ağa memur edilerek Girit'e gönderildi. "İsmail Paşa Kandiyeye'ye vardıkta ağayı müşarünileyh marifeti ile reayayı davet ve Mehmet Paşa'nın hakikati zulüm ve teaddisi tefişine dikkat eyledikte ahali eyaleti merkumeden zülmen ve gasben aldığı akçe 600 keseye balığ ve vasıl olduğundan maada mukaddema Karabusa kalesinden çıkıp Kandiyeye kalesinde mahbus olan kapdanın oniki keselik altunun alup kenduye küşad ve mesfur dahi Sperlonga'ya varup firkateler peyda ve nice ehli islâmı esir etmek gibi mel'ûnu mesfura fırsatı bağı ve fesad verdiği sabit olmağla bilcümle emval ve metrûkesi derü devlete arz ve ilâm ve tertibi cezası babında tekrar vürud eden fermanı hümayun mucibince evahiri cemaziyül ahirede katline ibram ve ikdam olundu,¹³³ Anlaşılan Kandiyelilerin kendilerini idareye memur edilen valiler hususunda bidayette pek tali'leri yoktu. Çünkü yine 1123 senesinde Babîâli tekrar onların valileri hakkındaki şikâyeti ile karşılaştı. "Kandiyede mütemekkin vafir-reaya namına kâfir gelüp muhafız olan Kalaylı Ahmet Paşa

¹³² Raşid Tarihi, C. I, S. 472. Silâhdar tarihi, C. II, S. 224 de ise "Burunsuz Ahmed Paşa'nın « düşmana zahire vermek memnu iken tama belâsı ile el altından birer frengi altına Venedik'e 40.000 kil buğday fûruhat etmek töhmeti ile katil» olduğunu yazmaktadır.

¹³³ Raşid Tarihi, C. II, S. 292; bu hâdiseden bir iki sene evvel 1103 senesinde Hanya kalesi Venediklilerin neticesiz bir taarruz ve muhasarasına hedef oldu ise de kısa bir zamanda Venedikliler külli zayıat vererek çekilmek mecburiyetinde kaldılar (Silâhtar tarihi, C. II, S. 673 - 679).

kiliselerde olan gümüş kandilleri getürdüp üzengi ve raht yaptırarak ve nice bahanelerle akçe talep etmek gibi harekâta tasaddi ve dahi bu misillü gûna gün zulm ve teaddi etmeden hâli olmadığın ilâmı birle derü devleti âliyeye refi rık'ayı şikâyet etmeleri ile bundan akdem ahvali teftiş için tayin olunan mubaşir Kandiyeye'ye varub veziri müşarünileyhin keyfiyet halin sual ve geldükte şikâyet olunduğu mertebede zulmü olmamak üzere ifadei hal eyledi lâkin şikâyet münteff olmayub evvel gelenlerden maada gerüden bir mikdar şikâyetçi dahi gelüb dergâhu âlii adl ve dâde feryad etmeleri ile veziri müşarünileyh azl ve yine makarrı sabıkı olan İstanköy cezaresine nefyile te'dip ve eyaleti mezbure vezir Yusuf Paşa'ya ihsan olunmağla şikâyet tatyib olundu.¹³⁴

Garıptir ki daha ziyade dinî husumetten mütevellit bir saikle Castonnet des Fosses, George Perrot ve Coutrier gibi bazı Avrupa müellifleri mahallî zabıta vak'alarına dayanmak suretile Girit adasındaki gerçekten dürüst ve âdil olan Osmanlı idaresini kötöleyip hakiki durumunu tahrife çalışmışlardır. İlimden ziyade demagoji yapan bu müelliflere göre, Girit adasında kanundan ziyade yeniçerilerin istekleri hâkim oluyordu ve hiçbir hıristiyan ağanın müsaadesi olmadan evlenemiyor veyahut bu müsaadeyi almak için rüşvet vermek mecburiyetinde kalıyordu. Paşalar ve diğer devlet adamları zengin olmaktan başka bir şey düşünmüyorlar. 1700 senesinde Girit'i ziyaret eden seyyah Tournefort'a göre günün birinde bir cami yaptırmak isteyen bir paşa lüzumlu âletleri ile celbettirdiği reayaya gûya ekmekten ziyade değnek darbeleri vurdutmuştu. 1726 senesinde halk Hanya'da öldürülen bir fransızın failleri arandığı takdirde bütün fransızları öldüreceklerini söylemişler. Yine Girit valileri sırf para koparmak maksadı ile ecnebi gemileri limanda alakoyuyorlarmış; hattâ 1795'te Abraham isminde bir fransız yahudisi sebepsiz dövülerek hapse atılmış ve sonra da kurtulmak için 10.000 kuruş vermeğe mecbur kalmıştır. XIX uncu asrın başlangıcında Hanya'da karısının güzelliği meşhur olan bir ekmekçiye maiyeti ile öldürmüş ve onun

¹³⁴ Raşid tarihi, C. II. S. 354 - 55 evvelce sadrıazam iken tekaüde sevk edilerek İstanköy'de ikamete memur olan Kalaylı Ahmed Paşa zaruretten şikâyeti mutazammın bir arzuhal devlete göndermesi üzerine hakkında avatıfı aliyyeyi mülûkane bideri² buyrulup Kandiyeye eyaleti kendisine ihsan olundu. Selefî Yusuf Paşa'ya da Hanya muhafızlığı tevcih olundu (Aynı eser, S. 329).

karısını almış. Hulâsa Girit adasında hıristiyanlar için hiçbir hak tanılmıyormuş¹³⁵. Ve yine bunların tevsik edilemeyen iddialarına göre gemi azıya almış olan yeniçerileri tedip etmek maksadı ile Babıali 1183 senesinde Girit'e Hacı Osman Paşa namında birini göndermiş ve bu da sultanın otoritesini iade etmek için evvelâ yeniçeri kuvvetlerini imha etmek lâzım geldiği kanaatine varmış, hıristiyanlar ile gizli bir anlaşma yaparak onlara silâh vermiştir. Bundan sonra onlara hazır olmalarını söyleyerek beyler tevkif ettirilmiştir. Silâhlı hıristiyanlar dağlardan inerek islâmlar üzerine yürüyorlar; neticede Hacı Osman maalesef bu hizmetinden dolayı mükâfatlandırılacağı yerde boğduruldu¹³⁶. Hakikatte ise Osmanlı devleti Girit adasında ilk günden beri takip edegeldiği politikadan zerre kadar inhiraf etmedi ve burada idarî mekanizmadan dolayı müslim veya gayri müslim tebanın hoşnutsuzluğunu tevlit edecek herhangi bir yolsuzluk karşısında evvelce olduğu gibi sonra da aynı hassasiyet ve şiddeti gösterdi. Girit defterdarı olan divan hocalarından sabık şehremini Osman Efendi kendisine menfaat temin etmek maksadı ile adada malikâne sahiplerini vakitlerinden evvel "talebi mal ile tazyik ve malmülklerini furuhat ettirüb kendilerini ahz-u haps ile nizam hallerin tefrik etmekle malikâne eshabından niceleri malikânelerinin zapt ve tasarrufundan kefi eyadi,, ve bu haller Girit'in "mukataatının ihtilâlî küllisine badi olduğundan gayri,, evvelce 4 adet sahte ferman tahririne de cür'et göstermişti. Bu suretle kendisine mütesellimlik tevfiz eden bu fermanlar ayandan bazılarını okununca defterdarın sahtekârlığı meydana çıktı ve nihayet cizye hususunda da hiyaneti anlaşılan Hacı Osman Efendi hicri 1138 senesinde fermanı padişahi mucibince öldürüldü¹³⁷.

¹³⁵ Des Fosses, S. 46-49, 91; Perrot, S. 166 - 71; Coutrier, S. 21 ve 23.

¹³⁶ Couturier S. 28 - 29. Des Fosses, S. 95. Bu tarihlerde Girit'te bu namda bir paşa bulunmadığı gibi, yine Fosses'un (aynı sahifede) müstakil olmağa başlayan yeniçeriler arzularına ram olmıyan 4 paşayı tekrar İstanbul'a gönderdiler iddiası da fantazi mahsulüdür. Ne vak'anüvislerde ve ne de arşiv vesai-kinde bu Hacı Osman vak'asına dair bir kayda tesadüf edilememiştir. Esasen bu tarihte Girit'te bu namda bir vali bulunmamıştır.

¹³⁷ Bak Raşid tarihi, C. IV, S. 388-389. Maalesef bu hâdiseyi «H. Coutrier kitabının 21 inci sahifesinde» ya bilmiyerek veya kasten tahrif ederek defterdarın ölümünü yeniçerilerin zulmüne atfetmektedir ve hâdiseyi 1728 senesinde yâni 1141 senesinde vukua geldiğini göstermektedir; Hakikatte ise suç sabit

Böylece Osmanlı devleti Girit adasında suçlu sabit olanları şiddetle tedip etmekte bir an tereddüt etmediği gibi, olur olmaz halkın şikâyetleri üzerine de âcil ve haksız kararlar almaktan da daima içtinap etti. Girit reayası defterdar tarafından kendilerine zulüm ve teaddi edildiğini, defterdarın malikâne sahipleri ile anlaşarak kendilerinden fazla aşar ve rusumat talep edip alındığını ve reayadan bazılarını değnek altında mecruh eyledikten maada "bilâcürüm ve bivechi şer'i ehli zimmet reaya papaslarını salbet-tirdiğini," rükâbı hümayuna verdikleri arzuhallerinde inha ve onun azlını istida' etmişlerdi. Bu hususa dair Kandiye muhafızı sadrı esbak vezir Hamza Paşa'ya ve Kandiye kadısına 1180 senesi cemaziyülâhiresinde gönderdiği bir hükümde, "bu makule sade arzuhal ile tarafı, devleti aliyyemden mansub bir cezire defterdarının vali arzı olmadıkça tebdil ve tahvilini münasip bulmayarak,, defterdarı merkumun inha olduğu gibi "fukarayı raiyete zulm ve teaddisi ve namardî hareketi vaki olup olmadığının tetkik ve tahkik edilüb bildirilmesini,, emretti ¹³⁸. Defterdar hakkında isnad olunan şeylerin asılsız ve cümlesinin kendisinden hoşnut ve razı olduklarını natık sabık ve lâhik muhafızlarının gelen mektuplarından ve kadılarının arzları ile Kandiye ve Hanya ve Resmo ahalilerinin mahzarlarının mazmunlarından anlaşılarak bu mesele kapatıldı ¹³⁹. Babıâli aynı zamanda gerek Kandiye, Hanya ve Resmu'ya, kalelerin muhafazası şartı ile yapılan nasb ve tayinde ve gerekse her sene şevval ayında yapılan tevcihatta "umumen ahali ve reayayı cezireyi mezalim ve taaddiyattan hıfz ve siyanet,, edilmesine çalışılmasını ve "hilâfi hareketten ve bir zulmü taaddiden ihtiraz ve içtinab,, edilmesini bu kalelerin muhafızlarına bildirmeği kendisine daima idarî bir meslek ittihaz etti ¹⁴⁰.

---

olan defterdarın kaçmasına imkân verilmemek için sağ kol ağası Ali Ağanın evinde nezaret altında bulundurulmuş ve tahkiki keyfiyet için İstanbul'dan gelen kapıcı başı Hanya muhafızı ve kadısının arzı ilâm ve Girit'teki kalelerin ulema ve ayanın gönderdikleri üç kıt'a mahzerler üzerine ba ferman katlolunmuştur. (bk. Raşid tarihi, C. VI, S. 389). ¹³⁸ Bk. mühimme def. nr. 165.

¹³⁹ Keza aynı yerde, derkenar, tarih, 9 Muharrem 1181.

¹⁴⁰ Bak meselâ 1181 Zilhiccesinde «sabıka Hanya muhafızı olup Kandiye kalesi muhafazası şartıyla Girit eyaleti bu defa müceddeden kendüye yâni sadri esbak vezir Hamza Hamid Paşa'ya tevcih ve ihsan olunan hükme (mühimme defteri nr. 165).

Bu suretle Giritte daima dürüst ve yumuşak bir siyaset gütmüş olan Türk idaresi, gerçekten her zaman için burada en uygun bir idare şekli olduğu keyfiyetini de ispat etmiştir. Nitekim bunun en bâriz bir delili de isyandan önce Girit reayasının üçte iki nisbetinde bir nüfus artımı göstermiş olmasıdır.¹⁴¹ 1770 senesinde ilk defa olarak burada da Morada¹⁴² olduğu gibi ikinci Katerina tarafından gönderilen Papazoğlu adında bir rum vasıtası ile ada reyası isyana teşvik ve tahrik edildi. Daskalo Yani namında zengin bir isfakiyalının da ilk ayaklanma işaretini verdiği ve fakat bu isyan hareketinin Mora ayaklanması gibi Rusların çekilmesi ile bastırılarak isyanın şefi Yaninin öldürüldüğü iddia olunmakta ise de¹⁴³ bu hususu aydınlatacak ve teyid edecek mahiyette ne arşiv vesikalarında ne vakanüvislerde ve ne de Hammer, Zinkeisen ve Yorga gibi osmanlı tarihini yazan müelliflerin eserlerinde bir kayıt vardır. Osmanlı Devletinin idaresizliği yüzünden Kandiye'nin fethinden Yunan istiklâl harbinin başlangıcına kadar geçen bir buçuk asırlık zaman zarfında zikre değer hiç bir hâdisenin vukua gelmediği görülmektedir. Osmanlı hâkimiyeti altında Giritte müşahede ettiğimiz bu uzun sükûnet devresi ihtimamı iç politikaya rağmen maalesef devam edemedi. Büyük Petro ile başlayıp ve

¹⁴¹ Başvekâlet arşivi, yeşil sandıklarda Nr. 14459 vesika.

¹⁴² Bu isyanın Rus tahrikâtı ile çıktığına şahadet etmeyen hemen hemen hiçbir kitap yoktur denilebilir. Biz burada sırf mehaş gösterilmemiş denilmemesi için birkaç Avrupalı müellifin eserlerinden bu hakikatı teyid eden bazı parçaları aynen iktibas etmekle iktifa edeceğiz: Meselâ, *Un ancien diplomate en Orient, Les Grecs à toutes les époques*, Paris 1870 S, 252 de « C'est un fait digne de remarque que, jusqu'au règne de Catherine II, il n'y ait aucun soulèvement général contre la domination Ottoman ». J. Castéra, *Histoire de Catherine II.*, Paris. S. 67 de: « J'ai déjà observé que des agens secrets avoient disposé les Grecs à se soulever. Ce peuple, jadis si fier et maintenant si avili, attendoit les Russes comme ses libérateurs ». Wurm, *Christian Friedrich*, S. 84 de « Russland regte die Griechen auf, es war von Herstellung einer griechischen Republik die Rede,... » ve S. 190 da « Dass Russland zu verschiedenen Zeiten die Griechen gegen die türkische Herrschaft aufgeregt hat, darf als bekannt vorausgesetzt werden ». N. Jorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, Band V., Gotha 1913, S. 238. de « Die ersten Anregungen zu einer Revolte der im osmanischen Reiche lebenden Griechen kam selbstverständlich von Russland her ».

¹⁴³ Coutrier, S. 24; des Fosses, S. 93; Paul Combes, S. 55-9; Perrot, S. 193-4. Lavissee et Rambaud, *Histoire Générale* c. VII, s. 492-4.

gittikçe şiddetini artırmış olan Rus tahrikâtı,¹⁴⁴ Fransız ihtilâli ile uyandırılan milliyet hisleri¹⁴⁵ bunlara ilâveten Osmanlı imparatorluğunun günden güne bozulan ve zayıflayan iç idaresi neticesinde rumlar arasında baş gösteren ayrılma arzusu ve nihayet bu cereyanı gerçekleştirmek üzere kurulmuş olan Eterya cemiyetinin zehirli propagandası Girit'in Rum halkını da harekete geçirmeğe kâfi geldi.

---

¹⁴⁴ Jorga, C. V, S. 238, 16, 241-2; Carl Ritter von Sax, *Geschichte des Machtverfalls der Türkei bis Ende des 19. Jahrhunderts und die Phasen der « Orientalischen Frage*, Wien, 1908. S. 84-87, 103-109; Gervinus, G. G. Minssen J. F., *Insurrection et régénération de la Grèce*, Paris 1863, C. I, S. 31-41. A. Debidour, *Histoire diplomatique de l'Europe*, Paris 1891, C. I. s. 101.

¹⁴⁵ Jorga, C. V, S. 239.